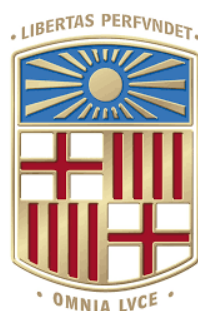

El general Prim: la seva vinculació amb Amèrica

(l'estat de la qüestió)

Joan Vallès Altés

Professor-tutor del TFG: Oriol Dueñas Iturbe (Dep. Hta. Contemporània UB).
Curs 2022-2023 — Grau d'Història de la Universitat de Barcelona.
Barcelona, setembre de 2023.

Al meu avi Joan,
admirador del general Prim.

TAULA

Resum / Abstract pàg. 04

EL GENERAL PRIM: LA SEVA VINCULACIÓ AMB AMÈRICA

A tall d'introducció pàg. 05

De la metodologia emprada pàg. 07

De la capitania de Puerto Rico pàg. 07

De l'esposa de Prim pàg. 14

De la qüestió mexicana pàg. 20

De la visita als Estats Units d'Amèrica pàg. 24

De la política cubana pàg. 29

A tall de conclusió pàg. 37

Bibliografia consultada pàg. 41

Annexos pàg. 53

RESUM

El present Treball de Final de Grau (TFG), corresponen al grau d'Història de la Universitat de Barcelona (UB), pretén fer una immersió en la bibliografia editada del general Prim (1814-1870) en relació a la seva actuació al continent americà. Segons això, els àmbits bibliogràfics d'estudi s'emmarquen a Puerto Rico (1847-1848), el seu matrimoni amb Francisca de Agüero (1856), la labor diplomàtica a Mèxic (1861-1862), la visita als EE.UU. (1862) i la intervenció en el conflicte de Cuba (1869-1870). L'objectiu final és esbrinar fins a quin punt la historiografia s'ha interessat en aquests períodes de la vida del general, els aspectes més estudiats i les possibles mancances observades.

ABSTRACT

In the present Final Degree Project (FDP), which corresponds to the degree of History taught at the University of Barcelona (UB), it is intended to make an immersion on the published bibliography of General Prim (1814-1870) regarding his activities in the American continent. According to that, the bibliographic areas of study are framed in his Captaincy in Puerto Rico (1848-1849), his marriage to Francisca de Agüero (1856), his diplomatic work in Mexico (1861-1862), the visit to the US (1862) and, finally, his intervention in the conflict in Cuba (1869-1870). The final objective is to find out to what extent historiography has been interested in these aspects of General's life, his most studied points about him, and also the possible deficiencies observed.

PARAULES CLAU: Prim, Puerto Rico, Francisca Agüero, Mèxic, Cuba.

KEYWORDS: Prim, Puerto Rico, Francisca Agüero, Mexico, Cuba.

EL GENERAL PRIM: LA SEVA VINCULACIÓ AMB AMÈRICA

«...o caixa o faixa...!»
(Dita atribuïda al general Prim)¹

A TALL D'INTRODUCCIÓ.

Joan Prim i Prats (Reus, 1814-Madrid, 1870) fou, possiblement, un dels personatges espanyols més influents del segle XIX. Segons el catedràtic d'Història Contemporània Pere Anguera, la biografia del general Prim és, amb paraules seves, la «biografia d'un conspirador». Del general, el professor Anguera escrigué: «Él mismo se mostró siempre aficionado a la ostentación, cuidaba su imagen con afeites, era puntilloso en el vestir, gustaba de la buena música, presumía de sus propiedades, se desvivía por agasajar a los amigos, con una administración descuidada de sus haberes que a menudo le abocaba a situaciones económicas desesperadas, agravadas por la afición al juego»², però aquests possibles defectes els compensava amb una jovialitat generosa i un gran atractiu personal, cosa que suposava adhesions incondicionals i amistats fidels. Tanmateix, Joan Prim fou quelcom més que un militar de prestigi internacional. Destacarà en l'organització dels progressistes, en la defensa de les idees liberals i en la política exterior, on anirà a la recerca d'una nova dinastia per a la Corona espanyola des de 1868. També el trobarem a la guerra russo-turca i a la d'Àfrica, tot comandant un batalló de catalans; serà governador militar de Puerto Rico

¹ SUGRANYES: Josep M^a: *Garbellada de refranys*, Cossetània Edicions, Valls 2000, p. 97.

² ANGUERA: 2003, p. 9.

(1847-1848); intervindrà en la «qüestió de Mèxic» (1862), i participarà en l'intent de resolució del conflicte cubà (1869-1870). Viurà a San Juan de Puerto Rico, Veracruz, Londres, París i Constantinoble; visitarà mitja Europa i coneixerà els Estats Units en plena guerra de Secessió nord-americana. La seva cerca d'un nou monarca per a la corona espanyola serà l'excusa que el canceller Bismarck farà servir per provocar la guerra francoprussiana i, per si tot això semblés poc, el seu assassinat esdevindrà objecte d'una llarga polèmica. Si fem, doncs, un recorregut per la vida del general Prim, podem observar la trajectòria històrica dels primers seixanta anys del segle XIX espanyol. Perquè Joan Prim va néixer el 1814, a Reus, i morí, el 1870, per les ferides causades a l'atemptat del carrer del Turco, a Madrid. La seva vida va transcórrer en un període crític per a la història d'Espanya: anys de guerres, de les primeres xarxes de ferrocarrils i de la industrialització amb la consegüent aparició del moviment obrer, els anys de l'expansió de la ciutat de Barcelona fora muralla.

Del general de Reus s'han escrit moltes pàgines; llibres i articles de molts colors. Ha estat una figura admirada i mitificada, especialment pels catalans (i encara més especialment pels reusencs), però també una figura polèmica i contradictòria. S'han editat estudis, s'han produït pel·lícules, s'han publicat novel·les, s'han fet documentals, debats de ràdio o reportatges per a la televisió; fins i tot se li han dedicat còmics, poemes i cançons³. Al darrer quart del vuit-cents, Prim era sinònim d'heroi i d'èxit. La seva inesperada mort el va cobrir d'un vel de misteri i empatia que s'avenia molt bé amb els aires romàntics que corrien per aquell llavors.

Com és sabut, el comte de Reus va tenir diverses intervencions amb països americans, en especial Puerto Rico i Mèxic, sense oblidar Cuba i els seus contactes amb la política nord-americana. El seu matrimoni amb Francisca de Agüero y González, filla d'un important hisendat i banquer mexicà, el va vincular sentimentalment a Mèxic.

El treball que presentem pretén fer un apropament crític de com la historiografia ha tractat la figura del general reusenc i la seva política en terres americanes. Té per objectiu demostrar, de la manera més concloent possible, que les publicacions relacionades amb els fets i la vida del general Prim deixen en segon terme —fins ben entrat el segle XX— la seva vinculació amb Amèrica, en especial la seva etapa de

³ A l'apartat (a) de l'annexe del present treball, hi trobareu una breu relació d'alguns d'aquests documents.

Puerto Rico, i se centren a enaltir la figura del militar, de l'heroi de la Guerra d'Àfrica, del polític liberal que encapçalà la Gloriosa de 1868 i s'escarrassà per aconseguir un rei per a Espanya. Amb aquesta intenció, ens proposem fer un recorregut per la bibliografia més significativa relacionada amb la tasca del general Prim al continent americà, tot fixant-nos en les aportacions que aprofundeixin l'esmentada relació.

DE LA METODOLOGIA EMPRADA.

El treball és bàsicament una recerca de llibres, articles i treballs historiogràfics que presentin la relació entre el general Prim i les terres americanes. Per aquesta raó, el primer que ens vam proposar fou elaborar una base de dades on encabir tots aquells títols que relacionaven el nostre personatge amb el continent americà⁴. Ens vam adonar que les fonts escrites que parlessin del binomi Prim-Amèrica representaven aproximadament un 10 % sobre la totalitat de la bibliografia localitzada. Havíem eliminat, però, les obres de tipus generalista (la majoria), els articles de revista sense aportacions significatives (digitals o en paper), els llibres o articles que parlaven sobre el complot o assassinat del general, programes de ràdio i diverses webs de dubtosa autoria,

Relacionats tots els títols que vam considerar adients i classificats segons l'any d'edició, vam encetar la tasca de redactar una breu ressenya de cadascun, a partir de la qual vam esbrinar les diferents aportacions sobre la vinculació entre el general Prim i el continent americà, objecte del present treball.

DE LA CAPITANIA DE PUERTO RICO.

Octubre de 1847: el govern del general Narváez nomena Joan Prim capità general i governador de Puerto Rico. El càrrec suposa una oportunitat per demostrar la seva vàlua en assumptes que excedien les competències militars ja que, per motius de llunyania amb la metròpoli, la capitania gaudia de gran autonomia a l'hora de prendre decisions.

⁴ Les eines emprades per a aquesta recerca foren els buscadors d'internet habituals, des del Google Acadèmic fins a l'Academic.edu, passant per TDX, Hemeroteca Digital (BNE) o Dialnet. La cerca la vam ampliar a aquells països americans on el general Prim havia tingut un contacte més directe.

Tan sols vuit mesos i escaig després, el mateix Narváez el cessa. Causa oficial: la salut precària del general. És evident, però, que aquell cessament implicava una desautorització del mandat de Prim a l'illa.

En totes les dades esmentades fins ara, la historiografia s'hi mostra d'acord. La qüestió es complica quan entrem a valorar l'actuació política de Prim. Víctor Balaguer fou un dels primers intel·lectuals que redactà una biografia del general Prim. Balaguer va escriure en relació al nou governador: «La administración del conde de Reus en Puerto-Rico, fué recibida por gran aceptación por el país, cuyos habitantes conservarán por mucho tiempo el recuerdo de este general que procuró siempre su bienestar y tranquilidad. Uno de sus principales cuidados, fué el restablecer una buena disciplina entre los negros y cortar abusos inveterados que destruían la propiedad de los blancos, y con este objeto redactó un código que intituló *Código Negro*»⁵. Aquesta visió d'administració curiosa i preocupada per posar ordre i vetllar per la seguretat de la població blanca es repeteix al llarg dels primers anys de la historiografia primiana. Balaguer esmenta, per exemple, la persecució i captura del bandit el Àguila, qui tenia atemorida la població, i la manera com Prim va acabar amb aquell malson. Ni una paraula, però, de l'abús del governador en l'aplicació del Código Negro, el qual s'estenia a la major part de la població porto-riquenya; unes lleis duríssimes que no es limitaven als esclaus, sinó a tota aquella persona que tingués un «mínimo de sangre africana», sense excepcions⁶. En el relat que Balaguer fa de l'estança de Prim a Puerto Rico no esmenta tampoc el motiu pel qual va haver d'abandonar el càrrec. Si fem cas a la biografia de Balaguer, «[Joan Prim] permaneció al frente de Puerto-Rico hasta que el 12 de setiembre de 1848, habiendo sido relevado del mando de aquella isla, lo entregó a su sucesor, que era el general D. Juan de la Pezuela»⁷. Punt i final.

El plantejament historiogràfic durant el darrer quart del segle XIX i principis del XX segueix els mateixos paràmetres esmentats. Som davant una historiografia que idealitza la figura del comte de Reus per interessos partidistes i ideològics, que pretén enaltir la

⁵ BALAGUER: 1860, p. 41. Víctor Balaguer posa el fragment transcrit en boca de l'«historiador E. M. militar» (*ibid.*). Fragment plagiat íntegrament per Francisco Giménez en la seva obra *Historia militar y política del Exmo. Sr. D. Juan Prim*.

⁶ Vegeu el text complet del Código Negro a l'annexe del present treball. També CARLO-ALTIERI: 2009, pp. 109, 107-108. Consulteu els apartats (b), (c) i (d) de l'annexe.

⁷ BALAGUER: 1860, p. 42.

figura del general i passar de puntetes (o simplement no passar) per aquells episodis que representen una taca en la carrera política i militar del comte de Reus.

La historiografia actual ens confirma que el cessament de Prim com a governador de Puerto Rico li comportà un judici de residència i una sentència, de 5 de març de 1849, que li imputava vuit càrrecs. Avui sabem també —gràcies als treballs d'historiadors com Pere Anguera, per exemple— que la sentència va ser recorreguda i que, en comptes d'obtenir una rebaixa de la pena, va ser condemnat a una inhabilitació especial per exercir càrrecs superiors de govern a Ultramar durant tres anys, a més a més de pagar les costes del judici⁸. Entre els càrrecs que se li imputaren només citarem els dos més significatius: l'execució del bandoler José Ignacio Ávila, el Águila (al qui Víctor Balaguer havia qualificat com a «lacrà social») sentenciat a mort després d'incomplir la paraula de no tornar a delinquir, i la publicació del ban ja referit, sense haver fet abans cap consulta a l'Audiència sobre el seu contingut.

Malgrat que la derogació del Codi promulgat per Prim va ser una desautorització explícita de la seva autoritat, l'historiador Rubio García-Mina escrivia en el seu descàrrec: «[...] cuando Prim fue a Puerto Rico carecía de experiencia política en cargos con responsabilidad civil, y parece haber actuado más como un joven general acostumbrado más a las decisiones que se toman en el campo de batalla, que como un maduro y prominente gobernador de la isla, pero con una personalidad abierta al reconocimiento de errores y a tratar de no repetirlos»⁹.

Un altre exemple de la historiografia poc rigorosa editada en vida del general és la biografia escrita per Francisco Giménez y Guitied i publicada el 1860. En ella apareixen, fil per randa, alguns paràgrafs escrits anteriorment per Balaguer, una dada significativa que il·lustra el contingut i el poc rigor històric. Malgrat això, Francisco Giménez ens aporta algunes dades interessants. Ens informa com Prim acudí a socórrer el governador danès de l'illa de Santa Cruz, el qual no podia contenir una insurrecció d'esclaus i com, per aquest servei, el rei de Dinamarca li atorgà la Gran Creu de Dannebrog¹⁰. Giménez y Guitied conclou la intervenció del comte de Reus a Puerto Rico dient que «conservan aquellos isleños los más gratos recuerdos»¹¹.

⁸ ANGUERA: 2003, pp. 198-201

⁹ RUBIO: 2017, p. 38.

¹⁰ GIMENEZ Y GUITIED: p.236.

¹¹ *Idem*.

Francisco Orellana¹² discrepa dels dos historiadors anteriors. Ens assegura que el veritable motiu del nomenament de Prim com a governador de Puerto Rico era allunyar-lo «de los azores de la política»¹³, una hipòtesi que estaria d'acord amb el que defensa la historiografia actual. Orellana, però, no vol esmentar cap circumstància que comprometí el currículum del seu biografiat i, quan se'n troba alguna, no té gaires escrúpols i l'obvia. En aquest sentit, no difereix gaire de Balaguer o Giménez y Guted, entre altres. Tampoc no es diferencia en l'enaltiment de la figura heroica i bondadosa del general i la seva política de mà dura practicada a través del Código Negro. Malgrat això, resulta interessant la manera com justifica tal política que, si bé en la historiografia anterior se sobreentenia, ara s'ha d'explicitar. En primer lloc, la mentalitat de l'època respecte al binomi home negre vs home blanc. Escriu Orellana: «[...] era de todo punto necesario que la población negra viviese subordinada á la blanca segun los principios de una disciplina bien entendida [...]»¹⁴. El paràgraf no té desapropitament. Orellana continua justificant Prim, i escriu: «la gente de color, no solo cometía toda clase de excesos contra las propiedades, sino que se entregaba a ellos segura de la impunidad»¹⁵.

Pocs anys abans que Prim fos nomenat governador, només hi havia esclavitud reconeguda en molt pocs països¹⁶, i Prim intuïa que l'abolició acabaria per imposar-se. El general català escriuria en relació a les revoltes d'esclaus de la Martinica, Guadalupe i Saint Tomé¹⁷: «solo adoptando medidas enérgicas y excepcionales es como puede evitarse que siga la desgraciada suerte de aquellos»¹⁸. Per a un militar com Prim, les revoltes d'esclaus representaven un malson, per la qual cosa intentarà evitar-les sigui com sigui, i la seva manera era aplicar un sever codi militar en la línia que es venia fent. Però les accions de Prim no satisfieien la Corona, atès que aquest tendia a prendre decisions unilaterals sense consulta prèvia. Tot plegat va dur al nomenament de Juan de la Pezuela com a nou governador de la colònia, qui va rebre instruccions d'encalmar les passions que Prim havia desfermat. Així, el nou governador general deroga el Código

¹² Per aprofundir en la figura d'Orellana, vegeu RAHOLA, Federico: *Don Francisco de Orellana literato, economista, discurso necrológico*, Imprenta Barcelonesa, Barcelona 1892; i també MESTRES QUADRENY, Josep M: «Un prohombre de Barcelona a la segona meitat del segle XIX: Francisco José Orellana (1820-1892)». A: *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. 20 Barcelona 2006, pp. 89-104, a l'IPP o adreça electrònica <<https://rac.cat/index.php/ButlletiRACBASJ/article/view/219496>> [consulta: 14 de febrero de 2023].

¹³ ORELLANA: 1871, I, p. 729.

¹⁴ *Idem*.

¹⁵ *Idem*.

¹⁶ CASTAÑÓN: 2005, p. 120.

¹⁷ MORALES CARRIÓN: 1975, pp. 17-23.

¹⁸ *Ibid.*, p. 18.

Negro, tot deixant ben palès, però, que tota revolta o intent d'anar en contra de les lleis establertes (inclosa la legalitat vigent sobre la esclavitud) rebria un càstig exemplar¹⁹.

L'any 1884, l'Ajuntament de Barcelona va fer col·locar un retrat del general a la galeria de catalans il·lustres de l'edifici municipal. El consistori encarregà a Josep Coroleu i Inglada²⁰ —historiador i convençut catalanista— una síntesi biogràfica del general Prim. Josep Coroleu la va titular *Prim: Bosquejo biográfico*. Entre les gairebé quaranta pàgines de l'escrit, només hi trobem mitja plana que faci referència a la tasca desenvolupada per Prim a Puerto Rico i, a més a més, repetint idees (quasi de manera calcada) del que havien escrit historiadors anteriors, cosa que torna a posar de manifest que la historiografia de l'època va passar de puntetes per aquella etapa poc agraiada.

Hem d'esperar la dècada de 1930 per trobar treballs que aportin noves idees entorn al tema que ens ocupa. Em refereixo al pròleg que encapçala la biografia escrita per H. Leonardon titulada *A la recerca d'un Rei...* (Políglota, Barcelona 1930), una obra amb pretensions revisionistes que, si bé el seu contingut és intranscendent, sí que val la pena llegir el pròleg redactat per Joan Estelrich i Artigues, un escriptor i polític controvertit i polièdric²¹. Estelrich afirma que «Prim —malgrat les seves deficiències— és, en el vuit-cents, el nostre primer home d'acció, el nostre únic home d'Estat»²². A més a més, Estelrich és potser un dels primers autors que reivindica una doble faceta en la personalitat del general reusenc «feta de bé i de mal; de clar i d'obscur»²³ i conclou amb rotunditat: «Encara avui [any 1930] resulta difícil de justificar-lo objectivament; hom pren partit per l'admiració o el vituperi»²⁴. Ara bé, si al prologuista de *A la recerca d'un rei...* hem d'agrair-li una visió més crítica del personatge, a l'historiador Emeterio Santiago Santovenia se li ha d'agrair una biografia amb trets molt més actuals, tot cercant un major rigor històric; un rigor que, com el mateix Santovenia confessa, el fonamenta en la documentació arxivística i el filtratge de dades aportades per la historiografia anterior, especialment de l'obra d'Orellana. En el llibre de Santovenia,

¹⁹ *Ibid.*, pp. 37-38.

²⁰ Per saber més de Josep Coroleu i Inglada, vegeu <<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/josep-coroleu-i-inglada>> [consulta: 6 de maig de 2023].

²¹ Vegeu MARTÍ, Pep: «Joan Estelrich, d'intel·lectual catalanista a ambaixador de Franco». A: *Nació Digital*, 13-02-2016, a l'adreça electrònica o IPP <<https://www.naciodigital.cat/noticia/102916/joan-estelrich-intellectual-catalanista-ambaixador-franco>> [consulta: 23 de juny de 2023]. Vegeu també PERICAY, Xavier. «Mi Héroe: Joan Estelrich». A: *Por si acaso*, a l'adreça electrònica o IPP <<http://xavierpericay.com/2013/05/mi-heroe-joan-estelrich.html>> [consulta: 23 de juny de 2023].

²² LEONARDON: 1930, p. 7.

²³ *Idem.*

²⁴ *Idem.*

trobem un capítol sencer dedicat a la tasca del comte de Reus a Puerto Rico. A la referida biografia, li seguirà la publicada per l'editorial Juventud i titulada lacònicament *Prim*, de Josep Poch Noguera (Barcelona, 1934), amb característiques similars.

Una altra cosa ben diferent són les aportacions de Rafael Olivari Bertrand. Intel·lectual d'arrels hispanoamericanes i profundament interessat per la Història, Rafael Olivari publicarà un parell de volums editats per Lluís Miracle de Barcelona l'any 1952. Un any abans, el 1951, Olivari havia publicat *El caballero Prim: Un siglo de pasión política*. A l'edició de l'any següent (abril de 1952) —titulada *El Caballero Prim*—, Olivari va voler dibuixar, en dos volums, totes les facetes del general, des del seu vessant més íntim i familiar fins al més públic²⁵. Val la pena deturar-nos un moment en aquest autor ja que oferí noves perspectives del nostre protagonista, especialment a través del contingut dels annexes, un en cada volum. En ells, Olivari recull un seguit de cartes i altre tipus de documentació que ha permès reconstruir, amb molta més fiabilitat, la vida i els fets del comte de Reus, també pel que fa a la seva estada a Puerto Rico. Malgrat que aquesta aportació historiogràfica l'havia feta en part Orellana, fou Olivari qui la completà d'una manera més sistematitzada, especialment pel que fa a la correspondència privada, unes cartes que esdevindran una font primària de coneixement biogràfic.

Amb pocs anys de diferència trobem altres biografies de caràcter divulgatiu, com les dues signades pel periodista Josep Faulí i Olivella —*Prim* (Barcelona 1958) i *Vida de Joan Prim* (Barcelona 1966)— o el volum de Julián Burrull Moreira —*El general Prim, un gran liberal* (Madrid 1965)— que, si bé no proporcionen grans novetats a la historiografia primiana, tenen el valor de rescatar-lo de l'oblit dins un context anticatalanista i reaccionari.

Abans d'arribar a treballs més definitius i analítics, cal fer una aturada als anys 70, just quan el món intel·lectual i universitari comença a albirar el final del franquisme. Així, l'editorial Pòrtic de Barcelona publica, el 1975, un nou estudi biogràfic del general signat per Josep Maria Poblet²⁶. Parlem de *Prim: Militar, diplomàtic, polític*,

²⁵ El primer volum porta per subtítol «Vida íntima, amorosa y familiar»; el segon volum, «Vida política y revolucionaria». L'edició va anar a càrrec de Lluís Miracle, editor de Barcelona.

²⁶ De formació autodidàctica i compromès amb la República, Josep Mª Poblet Guarro va viure els afanys de l'exili del 39. Després de passar per Cuba, s'instal·là a Mèxic, on va fer amistat amb Josep Mª Miquel i Vergés, a qui li dedicà l'estudi biogràfic del comte de Reus.

conspirador, home de govern. La biografia significa un nou impuls per a la historiografia primiana. Escrita en català i recolzada per una considerable bibliografia i documentació, pretén puntualitzar les diferents facetes del nostre protagonista, des de la conspirativa fins a la diplomàtica, passant per la militar o la política. En el seu esforç per retratar Joan Prim i Prats, Poblet fa de pont entre els estudis mexicans de Josep Iglesias, Josep Mª Miquel i Vergés o José Laredo Aparicio, els escrits més propers de Francesc Gras i Elías i l'obra de Francisco Orellana o Rafael Olivar. Gràcies a les seves més de set-centes pàgines, Poblet actualitza, ordena i sintetitza tot allò que fins ara s'havia investigat del comte de Reus. Si les fullegem, trobarem un capítol sencer dedicat a la labor de Prim com a governador de Puerto Rico. Tanmateix, si observem l'obra amb més detall, ens adonarem que no és gaire més que una recopilació d'informacions i transcripcions literals de documents publicats anteriorment per Orellana, Leonardon, Santovenia o Olivar, tot donant-li una importància exagerada al bandolerisme de l'illa i a la figura del bandit el Àguila. En definitiva, una obra biogràfica que pretén ser ambiciosa però que es queda en l'intent i no va més enllà d'ordenar un seguit de fets i dades històriques que ja havien aparegut en la historiografia primiana anterior.

El mateix any que Poblet edita la referida biografia (1975), es reedita la biografia signada per Olivar als anys cinquanta. Ara es fa sota el segell editorial madrileny Tebas, dins la col·lecció «Políticos y Financieros», en un sol volum de més de sis-centes pàgines. Conserva, però, els annexos i hi afegeix un índex onomàstic, cosa que és molt d'agrar. En l'esmentada reedició (titulada simplement, *Prim*), que el mateix autor la qualifica com a «reestructuración de la obra», s'hi encabeix més material historiogràfic inèdit fins ara. La nova biografia primiana escrita per Olivar és una obra més madura, més sòlida, més en consonància amb els canons historiogràfics de la restauració democràtica iniciada tímidament a Espanya, encara que el nucli principal i el pensament respecte a Prim continuen sent els que va exposar vint-i-tres anys enrere.

A partir de la dècada dels vuitanta i noranta del segle XX, els treballs historiogràfics es normalitzen. La censura desapareix i les tergiversacions històriques, tan pròpies d'altres èpoques, s'han d'atribuir ara als autors i no pas al sistema polític. Per altra banda, l'estudi del personatge es diversifica i es focalitza en aspectes concrets.

De la mateixa manera que Olivar recull dades i coneixements d'historiadors anteriors, aquest esdevé la baula necessària per connectar amb historiadors molt més actuals, amb

més i millor formació i molta més recerca arxivística com ara Josep M. Fradera, Pere Anguera, Emilio de Diego o Javier Rubio García-Mina, els quals acabaran de dibuixar la personalitat humana i històrica del comte de Reus. Dels quatre biògrafs citats, potser les dues obres que dibuixen i sintetitzen millor la labor historiogràfica que s'havia fet fins aleshores són la de Pere Anguera i la signada per Rubio García-Mina, una obra seriosa, que deixa poques esclertes fosques en la vida del comte de Reus. Segons l'opinió de molts erudits: un treball complet, de caire revisionista i ben documentat. En totes dues obres —la d'Anguera i la de Rubio García-Mina— hi trobarem una especial atenció a l'etapa porto-riquenya de Prim, la qual arrodoniran i completaran.

DE L'ESPOSA DE PRIM.

Malgrat que va conèixer la seva futura esposa, Francisca de Agüero y González, després d'haver exercit com a governador de Puerto Rico²⁷ (o així ho asseguren els doctors en Història Rafael Vidal Delgado i Àngel Guinea Cabezas de Herrera), el veritable coneixement de l'ànima americana va procedir de la jove Francisca. És molt probable també que l'apropament a la política americana, i molt especialment a la mexicana, derivés dels seus contactes amb el cercle liberal mexicà de París, al qual hi pertanyien membres de les famílies Agüero i González Echevarría, tots ells de tendències liberals. En aquest sentit, és interessant fer un cop d'ull a l'obra de Manuel Payno —*México y Barcelona: Reseña histórica de la invasión de México*— o a l'article de Carmen G. Blázquez Domínguez, titulat «Los liberales y el problema de la transacción en 1860». Anem a pams, però.

La figura de Francisca de Agüero —esposa de Prim i mare dels seus dos fills supervivents²⁸— no apareix a les biografies del general, de manera explícita, fins al 1932, quan Rafael Olivar aconseguí que Lluís Miracle, editor, publicés el primer volum d'*El caballero Prim: Vida íntima, amorosa y militar*. En una de les primeres biografies de l'heroi de Reus, signada per Víctor Balaguer i editada l'any 1860, tenim un exemple del tractament historiogràfic de la figura de Francisca de Agüero. Balaguer no li dedica més de dues ratlles a l'esposa de Prim. Escriu textualment: «A principios de este año [1856, Prim] pasó a París, donde se efectuó su enlace con D.ª Francisca

²⁷ VIDAL, Rafael / GUINEA, Ángel: 2014, p. 58.

²⁸ El matrimoni va tenir tres fills, però en van sobreviure només dos: Isabel i Joan.

Agüero, heredera de una gran fortuna»²⁹; i resulta més sorprenent encara, quan Francisco Orellana no fa cap menció rellevant de Francisca en la seva biografia primiana (1871). Hem d'esperar fins al 1932, doncs, perquè el doctor Olivar ens ofereixi una primera aproximació de Francisca de Agüero. Tanmateix, el retrat que ens en fa Olivar té evidents trets de caire romàntic: la dama fràgil, dolça i enamoradissa, envoltada de luxe i admiració dins la cort de l'emperador Napoleó III. Olivar ens presenta la relació entre Joan Prim i Francisca de Agüero —Paquita, per als amics i familiars— com si es tractés d'una novel·la romàntica (o d'un fulletó per entregues), tan de moda en aquells temps: un valent general i brillant polític català entrat en anys i de tarannà liberal, amant de la glòria i la riquesa, coneix una fràgil joveneta mexicana, inexperta en l'art de l'amor, però rica i atractiva. A través de la trama novel·lesca, Olivar ens parla de l'oposició de la futura sogra —*doña* Antonia González Echevarría— a la relació entre els dos enamorats, una relació sentimental que els historiadors Rafael Vidal i Ángel Guinea l'emmarquen entre 1852 i 1856³⁰. La situació arriba a un punt que la futura sogra exigeix al galant que adjuri dels seus ideals liberals si vol aconseguir la mà de Paquita. Ens conta també Olivar que el general —ofès i profundament dolgut per aquelles exigències— decideix marxar lluny i posar terra i temps entre ell i la seva enamorada. Ens explica, més tard, com la fortuna acompanyà el general, qui tornarà envoltat d'honors i glòria, i com, en un segonencontre, Paquita convenç la mare de les bones intencions del general i aquesta accedeix al casori: un enllaç que es farà amb tota l'ostentació possible a l'església de la Madeleine, a París, amb la presència de les màximes autoritats civils i militars. Paquita i el general tindran tres fills (malgrat que només dos en sobreviuran) i portaran una vida de luxe i responsabilitats entre Madrid i París. El general passarà llargues temporades fora a causa de les seves nombroses obligacions. Tanmateix, sempre que pot, Paquita l'acompanya. La nostra història (la història que conta el doctor Olivar Bertrand) acaba desgraciadament al carrer madrileny del Turco, on el general caurà malferit i morirà hores més tard. La seva vídua rebrà els honors fins que decideix retirar-se al pis que la seva mare encara conveia a la Rue d'Astorg de París.

Certament que llegint la biografia escrita pel professor Olivar, hom té la sensació de fullejar una novel·la. Tot i així, Olivar ens aporta documentació interessant sobre la vida

²⁹ BALAGUER: 1860, p. 45.

³⁰ VIDAL / GUINEA: 2014, p. 59.

de Francisca i la seva relació amb Prim, i ho fa a partir d'un seguit de documents, preferentment cartes signades per Prim destinades a la seva mare, a amics i coneguts. Olivar copia textualment aquesta correspondència i l'ordena de manera cronològica al final del llibre, dins un apartat que titularà «Apéndices». Aquesta és la gran aportació historiogràfica de l'obra de Rafael Olivar, a banda d'un seguit de fotografies dels llocs i personatges més rellevants. En el segon volum de la biografia de Prim escrita pel mateix autor, se centra en els aspectes més polítics i revolucionaris del general. Com en el volum anterior, Olivar torna a fer servir la mateixa estructura i a reunir un conjunt de documents, principalment cartes, al final del llibre.

Un aspecte innovador que Olivar desvela en el seu estudi són les possibles causes que impulsaren Prim per perseguir tossudament aquell enllaç matrimonial. Malgrat que mai no desmenteix l'amor que el general pogués sentir per la jove mexicana, Olivar apunta causes més prosaiques i menys romàntiques com a motor d'aquella relació. Escriu Olivar, per exemple: «[...] en el negocio de su matrimonio ha sabido esperar [...] Hasta los cuarenta y un años y cinco meses el *seny* de su tierra le ha frenado de sus ímpetus amorosos [...]»³¹. Un segon motiu apuntat per Olivar és la precària situació econòmica de Prim, definit com a un «butxaca-foradada». En més d'una ocasió, Prim es veu amb l'obligació de demanar diners a amics o familiars. En una carta enviada a la seva mare des de París, datada el 27 de març de 1855, Prim descriu Francisca amb aquestes paraules: «[...] Su familia es de las más distinguidas de Méjico; no tiene, como yo, más que a su madre, y es hija húnica. Su edad, veintidós años; bien educada, modesta, virtuosa, bonita, me quiere con todo su corazón, y —afegeix Prim— tiene más de un millón de duros, lo que no es despreciable»³². No hi ha dubte que el patrimoni dels Agüero-Echevarría era una taula de salvació econòmica. Segons Olivar, aquella situació canviarà radicalment després del casori: «Tengo mucho dinero, y necesito meterlo en alguna parte para que produzca», confessa Prim al seu amic Macià³³. Ens consta que, no gaire temps després d'haver-se casat, Prim contacta amb el mateix Macià Vila, propietari de la Fabril Algodonera³⁴ de Reus, per comprar-li quatre-centes accions de la companyia.

³¹ OLIVAR: 1952, I, p. 173.

³² *Ibid.*, pp. 355-356. Carta datada el 27 de març de 1855, a París. Citada també per DE DIEGO, Emilio: 2012, p. 153.

³³ *Ibid.*: p. 176.

³⁴ Vegeu annexe, apartat (e).

Josep Mª Miquel i Vergés aprofitarà el contingut historiogràfic i documental recollit per Olivar i, l'any 1955, publicarà un article a la revista *Historia Mexicana*: «La mexicana Francisca Agüero, esposa de Prim»³⁵. D'origen català (va néixer a Arenys de Mar el 1903), Josep Mª Miquel i Vergés va ser un exiliat més de la Guerra Civil espanyola per haver estat secretari del conseller de Justícia de la Generalitat de Catalunya, Pere Bosch i Gimpera, entre el 1937 i el 1939. El seu destí final fou Mèxic. Doctorat en lletres per la Universitat Autònoma de Mèxic, signarà diversos estudis (i també novel·les), entre els quals ens interessa una obra en particular, *El general Prim en España y en Méjico*, publicada per l'editorial Hermes el 1949. En el llibre no farà cap referència especial a Francisca de Agüero, però rectificarà aquell despropòsit sis anys més tard gràcies a la publicació de l'esmentat article. En ell, Miquel i Vergés reconeix —ara sí—, la influència que va tenir l'esposa de Prim en els afers mexicans del marit. Escriu Josep Mª Miquel i Vergés referint-se a Joan Prim: «Lo de México fue su acierto más grande, y a ello debió contribuir, sin lugar a dudas, su esposa Francisca Agüero González, mexicana a quien había conocido en una de sus múltiples estancias en París [...]»³⁶. En el mateix article, l'historiador català reafirma la hipòtesi que una de les seves raons per casar-se amb la jove mexicana era la situació econòmica en què vivia: «Prim estaba arruinado — escriu Miquel i Vergés—, y no solamente arruinado, sino con deudas de más de doscientos mil duros, cantidad fabulosa en aquellas fechas»³⁷. Si fem cas a Miquel i Vergés, el motor que mogué Prim a fer l'expedició mexicana fou triple: política, econòmica i sentimental (i per aquest ordre).

A través de l'article, coneixem altres detalls de la seva esposa i del seu entorn familiar. Sabem, per exemple, que el primer contacte de Prim amb Francisca fou l'any 1852, data que més tard ratificaran els doctors Rafael Vidal i Ángel Guinea en *La sombra americana del general Prim*. Sabem també que Prim assistia amb assiduïtat a les reunions que *doña* Antonia celebrava a la casa parisenca de la Rue d'Astorg, i que la futura família política de Prim era políticament conservadora i «extremadamente religiosa»³⁸, cosa que xocava amb el liberalisme polític i l'agnosticisme del general reusenc. Ens assabentem també que, quan el general Prim marxà per segon cop a terres d'Orient, ja s'havien refet les relacions entre Prim i Francisca, les quals s'havien trencat

³⁵ MIQUEL I VERGÉS: 1955, pp. 544-573.

³⁶ *Ibid.*: p. 544.

³⁷ *Ibid.*: p. 546.

³⁸ *Ibid.*: p. 551.

per l'oposició de la futura sogra. Coneixem la possible data de la boda i els recels que van haver-hi de per vida entre els Agüero i els Prim. De fet, la mare del general — Teresa Prats i Vilanova— no va assistir al casament per exprés desig del seu fill, qui tenia un cert complex d'inferioritat respecte a la condició social de la seva família d'origen. Recordem que els pares de Joan Prim pertanyien a una classe social molt més humil que els progenitors de Paquita. En aquest sentit, aprofitem l'avinentsa per reivindicar una de les principals aportacions de l'historiador Pere Anguera a la historiografia primiana: l'estudi documentat i seriós dels orígens familiars del nostre protagonista en l'obra *El general Prim: Biografía de un conspirador*³⁹.

Josep Mª Miquel i Vergés es pregunta més coses, encara: com era Francisca Agüero? Quina influència tingué en la vida de Prim? I les intenta respondre. Emparant-se en la correspondència entre Prim i la seva mare, l'historiador català ens dibuixa el físic de Francisca com una noia ni alta ni grassa (recordem que el cànon de bellesa femenina tendia aleshores a certa generositat de carns), d'ulls grans i cabells negres, i «que tiene un tinte de tristeza en su rostro»⁴⁰. Des de l'òptica psicològica, ens la presenta com a enamoradissa, retreta i modesta, discreta i callada, abnegada i religiosa, tot ocupant un etern segon pla dins del matrimoni, com passava molt sovint aleshores. Ens diu Miquel i Vergés: «Ni en la economía familiar, ella, que es la dueña de los millones, interviene o sugiere. Por las cartas de Prim sabemos que él manda y dispone de los bienes de su esposa, la cual los ha entregado a ciegas al marido [...]»⁴¹. En definitiva, Francisca és l'antítesi de la duquesa de la Torre, Antonia Domínguez i Borrell, esposa del general Serrano, «activa en demasía en todos los asuntos»⁴².

En relació al segon interrogant —quina influència va tenir Francisca en la vida del general Prim?—, Miquel i Vergés sembla tenir-ho molt clar. Francisca no va tenir la més mínima influència en l'aspecte polític, però en va tenir força en els aspectes més íntims, especialment pel que fa a l'etiqueta, el llenguatge i les relacions amb la societat aristocràtica del moment; no en va ella procedia d'una de les més adinerades famílies mexicanes i el general havia nascut a la plaça del Mercadal de Reus. El retrat que fa el doctor Miquel i Vergés és similar al que havia fet el doctor Olivar seixanta-vuit anys

³⁹ ANGERA: 2003, pp. 14-23.

⁴⁰ MIQUEL I VERGÉS: 1955, p. 558.

⁴¹ *Ibid.*: p. 560.

⁴² *Ibid.*: p. 571.

abans. El mateix Miquel i Vergés ens informa que va posar-se en contacte amb Rafael Olivar per esbrinar el final de la vida de l'esposa de Prim, però no va poder esclarir-ne gran cosa.

Dins la historiografia espanyola i mexicana, la figura de Francisca de Agüero va mantenir-se en un pla residual, sense més aportacions significatives fins al 1991, quan una altra catalana, també exiliada a Mèxic, Antònia Pi-Suñer Llorens —doctora en Filosofia i Lletres per la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic en l'especialitat d'Història— va treure a la llum el magnífic estudi *El general Prim i «la qüestió de Mèxic»*. La doctora Pi-Suñer —de qui en tornarem a parlar més endavant— ens aporta noves informacions sobre les arrels familiars dels Agüero-González Echevarría. A banda de corroborar afirmacions ja esmentades, Pi-Suñer afirma que la vídua d'Agüero es va instal·lar a la capital francesa cap al 1849, on va promoure contactes dins la colònia mexicana a París i promocionà un grup a favor de l'intervencionisme monàrquic a Mèxic. Paral·lelament, *doña* Antonia va establir contactes amb el cercle de liberals mexicans, entre els quals figurava el positivista espanyol José Segundo Flórez —amic i admirador del general Prim— i el literat Manuel Payno. Som a principis de la dècada de 1850. Pi-Suñer ens informa dels antecedents familiars de Francisca, els quals procedien del món del comerç i de la política. Sabem de la societat comercial Agüero González y Cia., fundada pel seu pare l'any 1825, on hi va invertir uns 150.000 pesos mexicans, cosa que el convertí en el màxim accionista de l'empresa. Sabem també que, amb el temps, aquesta Societat es convertí en una important casa de préstecs i que, gràcies a això, diversificà el negoci, tot invertint en diverses activitats, des d'estancs de tabac fins a ferrocarrils. Vet aquí la procedència de la fortuna dels Agüero-González que acabarà en mans de Francisca i el general. En aquest creixement exponencial de l'empresa Agüero-González, cal remarcar la concessió obtinguda per explotar les mines de plata del Proaño, en el districte miner de Fresnillo (Zapatecas), al centre de Mèxic.

Abans de posar punt i final a aquestes referències de Francisca de Agüero, hem de fer esment a una petita publicació —*La sombra americana del general Prim*—, editada pel doctor en Història Rafael Vidal l'any 2014 a València. En ella es posa de relleu, de manera clara, la necessitat econòmica del general i les seves ambicions financeres. «En el campo económico —escriu Vidal—, *doña* Francisca proporcionó a su esposo, a través de sus tíos banqueros de profesión, contactos en el mundo de las finanzas, tan

importantes para llevar a cabo la conquista del poder»⁴³. La principal aportació d'aquesta publicació a la historiografia primiana és la vinculació entre Prim i les fortunes de José de Salamanca i Agustín Fernando Muñoz, duc de Riansares, marit de la reina-regent Maria Cristina i padastre de la reina Isabel II. Ambdues fortunes es basaven en especulacions urbanístiques i borsàries. Ho confirma la correspondència que va des de la dècada de 1840 fins a l'assassinat del general conservada a l'Arxiu Històric Nacional de Madrid. El primer, José de Salamanca y Mayol⁴⁴, marquès de Salamanca, emparentat amb els Livermore⁴⁵, molt probablement va conèixer Prim en els cercles liberals progressistes madrilenys; el segon, Agustín Fernando Muñoz y Sánchez⁴⁶, duc de Riansares —amic íntim del marquès i que va fer fortuna a l'ombra d'aquest— va ser presentat al general per Jose de Salamanca.

Les posteriors biografies del general Prim editades, fins i tot algunes de tan celebrades com la d'Emilio de Diego (2014) o la de Rubio García-Mina (2017), malgrat la seva vàlua indiscutible, no aporten res de nou a la figura de Francisca de Agüero y González.

DE LA QÜESTIÓ MEXICANA.

Un dels episodis més estudiats en la vida del general Prim és la seva actuació com a plenipotenciari en l'afer de Mèxic (1862).

La historiografia mexicana s'enceta just quan el general finalitza la seva missió davant del govern de Benito Juárez⁴⁷. L'anomenada «qüestió de Mèxic» va ser un tema d'intens debat polític a les Corts, a les tertúlies dels cafès i als salons de la burgesia entre 1855 i 1863. Simplificant les postures, els demòcrates i els republicans manifestaven admiració per la república mexicana de Juárez, mentre que els liberals moderats i les elits conservadores cercaven la manera de desprestigiar-la i anorrear-la. Ara bé, tant els uns com els altres ho feien des d'un sentiment paternalista. En aquest

⁴³ VIDAL / GUINEA: 2014, p. 64.

⁴⁴ Vegeu l'IPP <<http://www.madridvillaycorte.es/marques-salamanca.php>>. Vegeu també TEDDE DE LORCA, Pedro: «José de Salamanca y Mayol», a l'IPP <<https://dbe.rah.es/biografias/6036/jose-de-salamanca-y-mayol>> [consulta: 16 de febrer de 2023].

⁴⁵ El marquès de Salamanca s'havia casat amb Petronila Livermore y Salas (1835), cunyada de l'influent industrial malagueny Manuel Agustín Heredia, qui, juntament amb altres, va fer importants compres de Deute Públic espanyol, és a dir, préstecs al Tresor.

⁴⁶ ORTUZAR CASTAÑER, Trinidad: «Agustín Fernando Muñoz y Sánchez». A l'adreça electrònica o IPP: <<https://dbe.rah.es/biografias/6588/agustin-fernando-munoz-y-sanchez>> [consulta: 16 de febrer de 2023].

⁴⁷ PI-SUÑER: 1991, p. 18.

ambient políticament enfrontat, l'any 1855, a Mèxic, surt a la llum un llibre titulat *España y Méjico en el asunto de la Convención Española*⁴⁸, el qual conté un al·legat en pro d'una política mexicana pròpia. L'obra incloïa un annex documental que pretenia provar les injustícies que s'havien comès i encara es cometien. A partir d'aleshores, «la guerra de plomes» —com diria Thomas Hobbes— aniria en augment. El pòsit d'informació del seguit de fullets, proclames, articles, editorials de diari i llibres en pro i en contra de la república mexicana fou el caldo de cultiu de la posterior historiografia mexicana.

Des de l'època de Víctor Balaguer, la qüestió mexicana s'esmenta des d'una perspectiva divulgativa i un punt esbiaixada, tot cercant l'enaltiment del tarannà diplomàtic de Prim però sense fer una anàlisi a fons. Un dels primers intel·lectuals que va preocupar-se per informar a l'opinió pública amb rigor de la tasca de Prim en terres mexicanes fou Josep Mª Iglesias⁴⁹. Des de l'òptica que li oferien els càrrecs públics, Iglesias redacta, entre 1862 i 1866, les documentades *Revistas históricas*. En el tercer volum d'aquestes, Iglesias ens parla «Sobre la intervenció francesa en México»⁵⁰, un al·legat històric en contra de la intervenció de les grans potències en assumptes interns de les nacions. D'aquesta manera, Iglesias esdevé un testimoni fidel dels esdeveniments durant aquells anys de conflicte i una font important per a estudis posteriors. Tot comparant la política diplomàtica espanyola i la francesa, Iglesias ressalta el tarannà conciliador del general català per damunt de l'actitud bel·licista del seu homòleg francès.

Durant la tercera dècada del segle XX, el diplomàtic i secretari de Relacions Exteriors de Mèxic, Genaro Estrada Fèlix, recollí el testimoni de Josep Mª Iglesias. Des de la seva posició privilegiada que li permetia accedir a arxius i documents, Estrada redactà un volum sencer per parlar de la labor diplomàtica del general Prim a Mèxic: *Don Juan Prim y su labor diplomática en México* (Secretaria de relaciones exteriores de México, 1928). Per primer cop, un autor dedicava tot un llibre per compilar i examinar un seguit de documents oficials sobre la tasca diplomàtica del general reusenc davant del president mexicà. L'estudi d'Estrada adquirí més solidesa encara gràcies a la

⁴⁸ Vegeu l'IPP <https://books.google.es/books?id=UKblAAAAMAAJ&hl=ca&source=gbs_book_other_versions> [consulta: 5 de maig de 2023].

⁴⁹ Vegeu <<https://www.buscabiografias.com/biografia/verDetalle/10090/Jose%20Maria%20Iglesias>> [consulta: 5 de maig de 2023].

⁵⁰ Vegeu <https://www.google.es/books/edition/Revistas_hist%C3%B3ricas_sobre_la_intervenci/> [consulta: 5 de maig de 2023].

introducció signada per Josep Mª Iglesias. Així, l'obra d'Estrada passa a ser un referent en la historiografia primiana quan es tracta d'aprofundir en la qüestió mexicana.

La següent parada en la historiografia mexicana de Joan Prim és l'obra d'una altra personalitat catalanomexicana. Ens referim a Josep Mª Miquel i Vergés⁵¹. Entre les seves obres, cal referir-nos a *El general Prim en España y en México* (Hermes, Mèxic D.F. 1949). A les aportacions citades, Miquel i Vergés afegeix les troballes a l'Arxiu de l'Ambaixada d'Espanya a Mèxic, cosa que fa l'obra molt més completa.

Durant el període d'entreguerres, fruit del revisionisme que imperava dins la historiografia espanyola i mexicana d'aleshores, pren força la figura de l'advocat i periodista José Laredo Aparicio⁵². Els seus treballs d'investigació entorn de la labor del general Prim a Mèxic els recull el volum *El General Prim en México: Ensayos históricos políticos*, el qual va veure la llum l'any 1947 gràcies a l'editorial El Libro Perfecto de la capital mexicana.

Tanmateix —amb permís de Santovenia i de Rafael Olivar—, si volem aprofundir i comprendre tots els aspectes de la missió del general Prim a Mèxic, l'obra de referència és —sense cap mena de dubte— la monografia que redactà la doctora Pi-Suñer editada per la Comissió Amèrica i Catalunya 1992 de la Generalitat de Catalunya, dins la col·lecció Joan Orpí, el desembre de 1991. Antònia Pi-Suñer Llorens (Barcelona, 1936)⁵³ va ser també una víctima indirecta de l'exili. Els seus pares⁵⁴ s'hi van traslladar quan ella tenia tres anys acabats de fer. Doctorada en Filosofia i Lletres a la UNAM en l'especialitat d'Història de Mèxic (1988), va redactar la seva tesi doctoral sobre la tasca de Prim a Mèxic. Per redactar-la, Pi-Suñer examina els fons manuscrits de l'Arxiu de l'Ambaixada d'Espanya a Mèxic, els del Ministeri d'Afers Estrangers de Madrid, els de les Notaries de la ciutat de Mèxic i, també, l'Arxiu de la Secretaria de Relacions Exteriors de Mèxic. A més a més, revisa la bibliografia entorn del tema i les fonts hemerogràfiques d'origen mexicà, espanyol, francès i anglès, així com els fullets editats

⁵¹ Vegeu <<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/josep-maria-miquel-i-verges>> [consulta: 5 de maig de 2023].

⁵² Per saber més vegeu <<http://afinidadesanticapitalistas.blogspot.com/2017/01/jose-loredo-aporicio-breve-perfil-de-un.html>> [consulta: 5 de maig de 2023].

⁵³ Vegeu l'entrevista que el periodista Antoni Bassas enregistrà pel diari *Ara* el 25 de setembre de 2021 a Antònia Pi-Suñer i a la seva filla, a l'IPP <https://www.ara.cat/videos/entrevistes/antoni-bassas-entrevista-antonia-pi-suner-llorens-tessa-gerhard-pi-suner_7_4127269.html> [consulta: 10 de maig de 2023].

⁵⁴ El seu pare, Carles Pi i Sunyer, va ocupar càrrecs de màxima responsabilitat política durant la II República espanyola.

sobre Prim i la «qüestió de Mèxic». L'escriptor i filòsof Pere Grases, autor de la presentació de la primera edició del llibre, qualifica l'estudi de Pi-Suñer com un «excel·lent treball d'investigació»⁵⁵. Tot repassant el llibre d'Antònia Pi-Suñer, comprenem la vinculació del nostre protagonista amb la nació mexicana, des del seu vincle familiar fins a la vinculació amb els projectes d'intervenció europea, tant monàrquics com liberals. Gràcies a Pi-Suñer ens assabentem, per exemple, que la intervenció tripartida de l'any 1861 va ser el resultat d'un seguit d'intents intervencionistes anteriors que no van arribar a bon port, ja que les elits conservadores hispano-mexicanes pensaven que aquella era l'única manera de posar punt i final a l'anarquia que patia el país. Pi-Suñer comptabilitza fins a quatre conspiracions. Mentrestant, el cercle liberal mexicà a París fa de contrapès als projectes intervencionistes. Entre les famílies que en formaven part, hi trobarem els Agüero i els González Echevarría, és a dir, la branca paterna i materna de l'esposa del general Prim, Francisca.

A principis de l'any 1859, com a conseqüència del discurs i posterior rebuig que experimentà Prim al Senat, Javier de Mendoza publica un llibre amb la finalitat de difondre els motius pels quals el govern mexicà havia de ser escoltat, i en el qual atacava el govern conservador i il·legítim de Zuloaga. L'obra es titulava *La cuestión de Méjico y el Conde de Reus*. Malgrat que el llibre és un refós de publicacions anteriors (ens referim als llibres dels liberals Manuel Payno i José Mª Lafragua⁵⁶), l'obra té la virtut, però, de saber defensar decididament la causa liberal mexicana. Apunta la doctora Pi-Suñer que darrera el llibre de Mendoza hi havia la mà (i els diners) del general Prim i l'argumentació aferrissada de la seva estratègia política d'arranjar diplomàticament la «qüestió de Mèxic»⁵⁷. Aquell mateix any corria també per París un altre opuscle —*Algunas indicaciones acerca de la intervención europea en Méjico*—, signat pel mateix Mendoza, on s'apel·lava a la intervenció estrangera i, amb la signatura de Genaro Rus de Cea —pseudònim de Andrés Oseguera—, la impremta parisenca de J. Claye publicava *Observaciones acerca de la intervención europea en Méjico*, on s'apostava pel no-intervencionisme estranger. La Corona espanyola semblava inclinar-se per aquesta darrera opció.

⁵⁵ GRASES: «Presentació», p. 11. A: PI-SUÑER: 1991, pp. 11-15.

⁵⁶ Vegeu l'apartat (f) de l'annexe.

⁵⁷ PI-SUÑER: 1991, p. 140.

Gràcies a les investigacions d'Antònia Pi-Suñer podem conèixer a fons els plans de França i Anglaterra, la postura de Prim davant de la qüestió mexicana i la situació econòmica del comte de Reus a finals de la dècada de 1850 que, com sabem, era força precària. Apunta Pi-Suñer que, darrera l'interès de Prim per intervenir en l'expedició mexicana, hi havia la protecció dels seus interessos econòmics de la Companyia Agüero-González, aleshores en procés de dissolució, i en la qual el general hi tenia posades les esperances per sortir del forat econòmic, ja que un 30 % del capital de la Companyia aniria a parar a les mans del matrimoni Prim-Agüero.

La investigació de la doctora Pi-Suñer encara serveix avui dia com a plataforma per a l'estudi de la qüestió mexicana. Així, si fullegem les biografies de Fradera, De Diego, Anguera o Rubio García-Mina, trobarem explicitades moltes dades extretes directament de l'obra de Pi-Suñer, a més a més de citacions d'Orellana o Rafael Olivar, entre altres fonts secundàries. Tots, d'una manera o d'una altra, beuen de la tesi doctoral d'Antònia Pi-Suñer Llorens.

DE LA VISITA ALS ESTATS UNITS D'AMÈRICA.

Dins la historiografia del general Prim, hi ha un fet que passa força inadvertit, malgrat que fou recollit pels mitjans de comunicació nord-americans i espanyols de l'època. Ens referim a la visita del general Prim als EE.UU. l'estiu de 1862, de tornada de la seva missió diplomàticomilitar mexicana. El 5 de juny de 1862, el general Prim va tenir l'oportunitat de ser presentat al president Abraham Lincoln i, durant la jornada següent, poder visitar les tropes unionistes destinades al Potomac. Resulta sorprenent, però, que unes trobades d'aquesta rellevància no figurin a la historiografia del general reusenc fins entrat el segle XX, encara més si pensem que la premsa del moment va fer-se'n ressò⁵⁸. Com afirmen els doctors Rafael Vidal i Ángel Guinea en *La sombra americana del general Prim*: «Los biógrafos del conde de Reus dejan en blanco los meses que median entre abril y noviembre de 1862»⁵⁹.

Per conèixer detalls de les activitats del general Prim als Estats Units, cal cercar molt més les fonts nord-americanes que les espanyoles. Tanmateix, quan fem l'exercici de

⁵⁸ Vegeu la nota publicada al *The Evening Star* i al *The National Republican* a l'apartat (g) de l'annexe.

⁵⁹ VIDAL / GUINEA: 2014, p. 123.

comparar ambdues, ens adonem que, de vegades, entren en contradicció. Aquest pot ser un dels motius pels quals encara avui dia hi hagi interrogants entorn del viatge del general Prim als EE.UU.

L'any 1862, els EE.UU. es trobaven en plena guerra de Secessió (1861-1865). És precisament aquest fet —la guerra civil americana— el que ens confirma la visita del general Prim a aquelles terres. Només cal llegir les transcripcions de guerra redactades pel periodista nord-americà William Henry Hurlbelt el juny de 1862⁶⁰, on fa referència a la visita de Prim a la Casa Blanca, o fer un cop d'ull a l'opuscle del general McClellan, on diu textualment «If General Prim return via Washington please converse his as to the condition of affairs here»⁶¹. El mateix general Prim ens ofereix un testimoni irrefutable quan publica un petit opuscle l'any 1864, on relata la visita al front de Potomac i l'entrevista amb el general George B. McClellan, un dels herois de l'exèrcit unionista.

El fet del viatge, doncs, no representa cap interrogant. Existeix prou documentació per certificar el *què*, el *com* i el *quan*. La qüestió se centra en el *per què*, és a dir, esbrinar el motiu real de l'escala americana del general Prim. Rafael Olivar Bertrand fou un dels primers historiadors que s'aventurà a respondre la qüestió: «Prim se traslada a los Estados Unidos —escriu Olivar— y, como en sus viajes por Europa, aprovecha su estancia para estudiar la política y la organización militar del país»⁶². En la segona biografia que aquest autor va dedicar-li —titulada *Prim* (Tebas 1975)—, el professor Olivar exposa el mateix motiu i amb les mateixes paraules. Han passat vint-i-tres anys des del primer estudi biogràfic i la historiografia no ha aportat cap nova dada (o almenys no prou significativa) perquè el doctor Olivar la reculli. S'ha de tenir en compte, però, que som en ple franquisme. La guerra espanyola i el triomf del règim franquista van representar un escull per a la historiografia primiana. Escriu Antònia Pi-Suñer en referir-se al segle XX: «El pas del temps i les dictadures castrenses del segle vint, totes dues netament anticatalanes, es combinaren per relegar-lo a un semi-oblit»⁶³, i José Manuel Cuenca Toribio afirma: «Los estudios que en su ámbito se llevaron a cabo en los años del franquismo puro y duro no se alejaban de las roderas formales del revisionismo republicano, esto es, del compromiso partidista y del apriorismo

⁶⁰ HURLBELT: 1864, p. 238.

⁶¹ MCCLELLAN: 1864, p. 578.

⁶² OLIVAR: 1952, II, p. 146.

⁶³ PI-SUÑER: 1991, p. 17.

unilateral»⁶⁴. Si ajuntem el context històric franquista amb la consideració que el general Prim, per a moltes generacions, va ser un heroi i un referent català internacional, podem comprendre el semioblit forçat amb què la historiografia espanyola el condemnà. Hem d'esperar fins al segle XXI, amb la publicació de la biografia del general signada per Pere Anguera (2003), per conèixer noves dades sobre aquell viatge i un nou enfocament de les possibles causes que el varen motivar. Gràcies al professor Anguera⁶⁵ sabem que, a Washington, el general Prim fou rebut per l'ambaixador espanyol als EE.UU. —el poeta sevillà Gabriel García Tassara—, qui, a la vegada, li presentà el secretari d'Estat William H. Seward, un convençut antiesclavista. Segons el mateix Prim, fou Seward qui va presentar-lo al president nord-americà. Per a Pere Anguera, (el qual no li dedica gaire més que una pàgina, al viatge, en un volum que en té més de sis-centes), la finalitat de Joan Prim no anava més enllà de conèixer una part del país i, sobretot, «ganar tiempo antes de regresar a España a la espera de que se calmase el ambiente»⁶⁶. La necessitat d'aquest *guanyar temps*, Anguera la justifica per la reacció popular i política davant la retirada de les tropes espanyoles a Mèxic després d'haver aconseguit l'acord perseguit. Certament que la situació política era delicada. Ho era tant, que el president del Consell de ministres —per aquell llavors el general Leopoldo O'Donnell— optà per inculpar Prim i desacreditar-lo públicament. Amb aquesta intenció, el mateix O'Donnell redacta un decret de reprovació i el duu personalment fins al palau d'Aranjuez perquè Isabel II el ratifiqui. Quina deuria ser la sorpresa del general O'Donnell, però, quan el rei consort sortí personalment a rebre'l i elogià el comportament de Prim a Mèxic. El cap del gabinet espanyol no va tenir més remei que defensar la postura de Prim davant les Corts, tot justificant la seva retirada de Mèxic com a única solució digna en consonància amb els pactes internacionals⁶⁷. D'aquesta manera l'historiador Pere Anguera justifica el periple de Joan Prim i família pels EE.UU.: «ganar tiempo antes de regresar a España».

Javier Rubio probablement s'apropi un xic més a l'hora d'apuntar els objectius de Prim en el seu viatge a la capital dels EE.UU. Per al doctor Rubio, Joan Prim pretenia sondejar la postura nord-americana en referència a la presència d'Espanya a Cuba i Puerto Rico. Prim, com la majoria de diplomàtics europeus instal·lats a Washington,

⁶⁴ CUENCA TORIBIO: «El franquismo entre la censura y la continuidad». A: ANDRÉS-GALLEGU: 2003, p. 201.

⁶⁵ ANGUERA: 2003, pp. 380-381.

⁶⁶ ANGUERA: 2003, p. 381.

⁶⁷ MALEGUE, Juan: *Diario (...), 1860*. Manuscrit inèdit. Arxiu particular, p.140. Citat per ANGUERA: 2003, p. 380.

pensava que, per mantenir les restes de l'imperi hispànic a Amèrica, tard o d'hora s'haurien d'enfrontar les forces nord-americanes i espanyoles, i Prim era de l'opinió que calia preparar-se per a aquell difícil moment. Intuïa que no hi havia gaire temps; potser el temps que durés la guerra civil americana i la posterior reconstrucció del país en una primera fase.

En referència a la visita de Prim al cos d'exèrcit destinat al Potomac i els seus contactes amb el general McClellan, tenim a l'abast documents escrits pels mateixos protagonistes. Aquests confirmen la visita de Prim a la Casa Blanca i, especialment, la visita a les tropes unionistes del Potomac. Un opuscle signat pel general Prim i datat el 1864, ho confirma⁶⁸. En aquell viatge, doncs, Prim va entrevistar-se amb el comandant en cap de les tropes confederades de la Unió situades al front del Potomac, el general George Brinton McClellan, qui assegura que el general reusenc abandonà la zona de guerra el 10 de juny de 1862 en direcció Washington⁶⁹. En el mateix escrit, McClellan ens parla dels dies que Prim va romandre al campament militar, a la riba esquerra del riu Potomac, on els dos militars van arribar a fer certa amistat. L'historiador català Josep Mª Miquel i Vergés comenta també l'esmentada visita a l'exèrcit del Nord «asistiendo a las maniobras militares de aquella República»⁷⁰. Una altra font que confirma la trobada és el periòdic espanyol *El Museo Universal*: «El general Prim pasó revista en los Estados Unidos a todo el ejército federal bajo las órdenes de McClellan y presencié una ligera escaramuza»⁷¹. Un cop en terres nord-americanes, el general Prim va aprofitar el viatge per visitar altres estats de la Unió. En aquest sentit potser no anava del tot equivocada el comentari de l'historiador Olivar Bertrand. Tot plegat fa pensar que ambdues visites —tant la de la Casa Blanca com la del front al Potomac— foren degudament preparades per avançada i que la finalitat era més política que turística, sense negar, però, la hipòtesi plantejada pel doctor Anguera: deixar passar el temps perquè es calmessin els ànims a Madrid respecte a l'actuació del general Prim a Mèxic i la seva polèmica marxa del continent americà.

Tant les trobades amb el president Lincoln, William H. Seward o el general McClellan van resultar molt profitoses per al general de Reus. A partir d'aquells encontres, Prim

⁶⁸ PRIM: 1862, p. 13.

⁶⁹ MCCLELLAN: 1864, p. 578.

⁷⁰ MIQUEL I VERGÉS: 1949, p. 327. És interessant observar que Miquel i Vergés utilitza el mot «maniobras» com a sinònim d'accions militars en plena guerra amb l'exèrcit sudista.

⁷¹ *El Museo Universal*, de 13 de juliol de 1862, p. 1.

resta absolutament convençut que els EE.UU. gaudirien, en pocs anys, d'un protagonisme i d'una influència molt rellevants en l'esfera internacional, cosa que xocaria probablement amb la política exterior espanyola en relació a les colònies hispanes d'Ultramar. Washington continuava defensant amb fermesa els principis de la doctrina Monroe —«America for Americans» (1823)— i Espanya tenia encara els seus peus en zones indiscutiblement americanes, com Cuba i Puerto Rico. Malgrat que els EE.UU. s'havien mantingut al marge del conflicte mexicà a causa de la seva contesa fratricida, Prim intuïa que, un cop finalitzada la guerra civil i guarides les ferides, el potencial bèl·lic nord-americà giraria els ulls vers aquells territoris americans en mans de nacions europees, i Espanya tenia tots els números de sortir-ne malparada. Prim ho pressentia i no ho callava. Tenia una idea força aproximada del potencial bèl·lic de l'exèrcit nord-americà, així com del seu funcionament. En un dels seus escrits — *General McClellan and the Army of the Potomac*, de l'1 de gener de 1864—, Joan Prim exposa en referència a Mèxic i Cuba: «La nación más poderosa de Europa será inferior a los EE.UU. para luchar allí, en aquella región [perquè als EUA] le será fácil transportar 100.000 hombres con un inmenso material»⁷² i, de tornada dels EE.UU., afirmava en l'hemicicle del Parlament espanyol: «Yo tuve el honor de visitar uno de los ejércitos del Norte, el del Potomac, que mandaba el ilustre general McClellan. Se componía de 110.000 hombres con 500 cañones»⁷³. Per aquest motiu, Prim estava convençut que el futur de Cuba passava per algun tipus de negociació i entesa a tres bandes: amb els EE.UU., amb els cubans i amb els interessos espanyols. Les afirmacions de Prim dins l'hemicicle i la seva posterior actuació política en el conflicte cubà demostraren la seva dimensió d'home d'estat. Per a Prim era urgent trobar una solució política i raonable al problema cubà, tot fugint de solucions quimèriques i suïcides. Aquesta fou una de les conclusions importants del viatge llampec als EE.UU., o almenys així ho exposa l'historiador Rafael Olivar en un dels paràgrafs de la seva primera biografia sobre el general: «Los ciudadanos de los Estados Unidos eran, en potencia, algo más que mercaderes de puercos y Prim vió claro de donde partiría el peligro que amenazaba a las colonias que aún poseía España en las Antillas»⁷⁴.

Com ell mateix sospitava, Prim va trobar un ambient hostil a Madrid a causa de la seva retirada de Mèxic i del viatge als EE.UU. La visió política que va demostrar Prim en

⁷² PRIM: 1864. *El Confidencial* disposa d'una còpia d'aquesta obra, gràcies als fons de la col·lecció Samuel J. May.

⁷³ OLIVAR: 1975, p. 351.

⁷⁴ OLIVAR: 1952, II, p. 146.

retirar-se a temps d'un escenari pre-bèl·lic i els contactes al més alt nivell que mantingué en aquell país van passar quasi desapercebuts. Vet aquí un motiu que explicaria per què la historiografia espanyola, entre 1870 fins a la dècada de 1930, no esmenta l'assumpte. Segons la majoria de l'opinió pública i política del moment, Prim va anar fins a Washington sense ordres expresses de Madrid. Quan el 1864 el Govern de Madrid destitueix Prim com a ministre plenipotenciari a causa de la seva retirada de Mèxic, comença a orquestrar-se una malintencionada campanya sobre els seus interessos econòmics i personals a Mèxic i Cuba, una campanya plena d'insídies i mentides contra el comte de Reus, la qual —ara sí— és puntualment recollida per la historiografia primiana. Recordem que Joan Prim tenia plantacions de cotó i altres interessos econòmics en aquelles contrades centreamericanes.

De retorn a Madrid, Prim va voler explicar les seves actuacions a Mèxic i als EE.UU. Per aquest motiu va presentar al Senat una esmena al projecte de contestació al discurs de la Corona durant les sessions parlamentàries de finals de 1862. En les dues primeres sessions, el general es va limitar a recordar les instruccions que havia rebut del Govern espanyol. Durant la darrera jornada, però, va anar descabdellant els perquès dels punts més conflictius, davant la insistència d'una part de la dreta més rànica del país. Però del viatge als EE.UU. i els seus contactes polítics, ni una paraula.

DE LA POLÍTICA CUBANA.

La revolta iniciada a Cuba l'octubre de 1868 provocà un fort corrent migratori cap als EE.UU., un país que veia amb bons ulls les aspiracions emancipadores d'una part de la població cubana⁷⁵, L'Administració del president Grant no hi oposà resistència. Altrament, a l'altra banda de l'Atlàntic, el general Prim observava els esdeveniments amb preocupació.

Segons el professor Santovenia, va haver-hi un primer contacte informal entre Espanya i els EE.UU. a través del comissionat Paul S. Forbes. Gràcies a ell, Washington s'assabenta que Madrid està disposat a acceptar una oferta formal de mediació per posar

⁷⁵ Per saber-ne més vegeu <<https://convenioandresbello.org/cab/10-de-octubre-de-1868-fecha-fundacional-de-la-independencia-de-cuba/>> [consulta: 27 de maig de 2023]. També UCELAY: 1997, pp. 151-192 i VILCHES: 2002, pp. 105-118.

remei al conflicte. Les funcions de Forbes, de caràcter estrictament consultiu, obriren les portes a converses diplomàtiques més serioses.

Abans d'internar-nos en l'estat de la qüestió, pròpiament dit, deixeu-nos fer cinc cèntims de les negociacions a tres bandes —entre els EE.UU. (més tard, substituït per Anglaterra), Cuba i Espanya—, la qual cosa ens permetrà analitzar millor els aspectes historiogràfics, tot seguint la metodologia proposada pel doctor Rubio García-Mena.

D'antuvi, el govern de Madrid envia Daniel E. Sickles —reconegut militar unionista— als EE.UU. per acordar les condicions amb què es negociaria el final de la guerra contra Cuba. L'historiador Emeterio S. Santovenia ens remet a un document que circulà entre els membres del Congrés dels EE.UU. El document⁷⁶ venia acompanyat d'un significatiu subtítol: «Streuggle for Independence in the Island of Cuba»⁷⁷. L'escrit fixava les condicions en què Espanya estaria disposada a concedir la independència de Cuba. Tanmateix, el govern encapçalat per Prim exigia que els secessionistes abandonessin les armes abans d'encetar converses, cosa que, segons els nord-americans, col·locava els insurrectes cubans en una clara posició de desavantatge. Fou llavors quan el general Prim pren la iniciativa i dissenya personalment els passos a seguir per arribar a un acord de pau. Però les contraproposicions espanyoles tampoc no foren acceptades per Washington, que exigia la presència d'un representant dels insurrectes cubans. El temps passava i els EE.UU. tenien pressa; així que van imposar una data definitiva per acceptar o rebutjar la mediació: l'1 d'octubre de 1869. Segons l'historiador James M. Callehan, aquest fet va provocar el canvi de rumb de les converses. El general Prim es va trobar en un veritable atzucac. Com a militar, exigia la fi de les hostilitats i el lliurament de les armes abans de qualsevol negociació. Santovenia posa en boca del general Prim (per altra banda sense cap referència documental explícita) unes paraules, que, segons l'historiador cubà, reflecteixen el pensament del general: «No queremos nada más que salir de Cuba; sin embargo, eso debe hacerse de una manera digna y honorable»⁷⁸.

Quan el Secretari de Guerra nord-americà John A. Rawlins mor el 1869, les coses es compliquen. Els seus successors només busquen propiciar un armistici per alleugerir el

⁷⁶ Vegeu <<https://original-ufdc.uflib.ufl.edu/AA00079424/00001/1j>> [consulta: 1 de juny de 2023].

⁷⁷ El mot inicial «steuggle», en anglès nord-americà, té la connotació de lluita dura, difícil, acarnissada. En aquest sentit, el subtítol el podem traduir al català com: «Lluita acarnissada per la independència de l'illa de Cuba».

⁷⁸ SANTOVENIA: 1930, p. 232.

conflicte. Assolir la independència de Cuba ja no és un objectiu polític. El regent d'Espanya, el general Serrano, rep la notificació oficial de la retirada de la mediació nord-americana, i Anglaterra entra en escena com a nou mediador.

Any 1870. Prim arriba a la conclusió que cal finiquitar el plet hispanocubà per mitjà d'una negociació amb els insurgents, sense més restricció que «salvar la honra de España»⁷⁹. Per aquesta raó, encarrega al ministre de Governació i al d'Ultramar que arribin a una entesa per posar fi a la guerra. Nicolás Azcarate Escobedo⁸⁰ —hisendat i periodista cubà integrat en el Partit Reformista de Cuba⁸¹— actuarà com a mediador entre els insurrectes cubans i el Govern de Prim. Objectiu: acordar una autonomia política per a Cuba. Les negociacions tampoc no arribarien a bon port, Tot i així, l'agost d'aquell mateix any, un agent de la insurgència cubana exiliat a França, Carlos de Varona, contacta amb Morales Lemus, representant de la insurrecció cubana als EE.UU. per entrar en negociacions, i li ofereix l'autonomia política de Cuba. Sense esperar resposta de Madrid, Morales Lemus accepta negociar, tot considerant directament la independència i obviant l'autonomia. La persona autoritzada per Madrid per dur a terme les negociacions és el periodista Miguel Jorro, conegut a la capital pels seus articles a favor de la causa cubana. Les instruccions des del Govern de Joan Prim eren clares: es contempla, fins i tot, la independència de Cuba. Després d'una entrevista Varona-Jorro a la localitat francesa de Baiona, Miguel Jorro decideix marxar a Nova York per negociar directament amb el líder dels insurrectes cubans. El viatge, però, no s'arriba a fer. Santovenia no ens precisa el motiu de la suspensió. Segons Rubio García-Mina, la importància que va anar adquirint la campanya sobre la suposada venda de l'illa va ser el motiu pel qual van restar en *stand by* les referides negociacions i provocaren l'anul·lació del viatge⁸². Tanmateix, el que sí aporta el llibre del professor Santovenia és el testimoni d'una carta inèdita dirigida a Miguel Jorro, on el general Prim exposa amb claredat la possibilitat de la independència cubana⁸³. Efectivament. En un document datat a Nova York el 21 d'abril de 1871, Espanya es comprometia a reconèixer la independència de Cuba, sempre que aquesta pagués una suma de diners equivalent a les propietats públiques de l'illa, i una altra per garantir el deute que havia contret amb el

⁷⁹ SANTOVENIA: 1930, p. 236.

⁸⁰ Vegeu <https://www.ecured.cu/Nicol%C3%A1s_Azc%C3%A1rate> [consulta: 1 de juny de 2023].

⁸¹ El Partit Reformista Cubà (PRC) volia un canvi en les lleis espanyoles respecte a Cuba que facilitessin la màxima autonomia possible però sense deixar de pertànyer a la Corona espanyola.

⁸² RUBIO: 2017, p. 401.

⁸³ SANTOVENIA: 1930, p. 242. Vegeu l'annexe, apartat (i).

Banc de L'Havana. Calia que aquestes dues quantitats satisfessin, alhora, els diners confiscats pel Govern colonial. Un cop acceptades i ratificades les bases de negociació, Espanya i la República de Cuba signarien un tractat de comerç. Però tot plegat va restar, un cop més, en paper mullat. La solució definitiva s'ajornà fins al 1898.

Permeteu-nos dues consideracions importants. Primera: hem d'esperar gairebé setanta anys perquè un historiador faci un relat històric prou sòlid perquè esdevingui una font secundària a tenir en compte. Ens referim a Emeterio Santiago Santovenia. Segona: si les negociacions per aconseguir la pau foren a tres bandes, la historiografia les explica i interpreta segons les tres diferents òptiques nacionals: la nord-americana, la cubana i l'espanyola.

La historiografia nord-americana se centra en la primera fase de les negociacions i el relat resta lluny d'una exposició imparcial dels fets. En general, s'identifica amb l'opinió manifestada per l'agent dels insurrectes cubans als EE.UU., José Morales Lemus⁸⁴, en el sentit que Prim no era prou honest quan plantejava les condicions de pau i que, darrera d'elles, s'escolava la vella estratègia de guanyar temps per aixafar la insurrecció. En aquest sentit, la historiografia nord-americana obvia el fet que la documentació de l'època mostra la ferma voluntat de Prim de solucionar el conflicte, fins al punt d'arribar a plantejar la independència de Cuba. La historiografia estatounidenca tampoc no considera la predisposició dels nous representants del govern secessionista cubà després de la mort de Morales. Al mateix temps, acusa el govern espanyol d'exigir unes condicions inadmissibles, les quals impedièren l'èxit de les converses. D'aquesta manera, la historiografia nord-americana s'eximeix de qualsevol responsabilitat en relació al fracàs de la intervenció d'EE.UU. i justifica la continuïtat de la guerra hispanocubana. Una excepció a considerar dins el tractament historiogràfic ianqui és la postura de l'historiador estatounidenc James Morton Callahan⁸⁵ —professor d'Història i Ciències Polítiques de la West Virginia University—, qui va admetre que el mateix Sickles havia reconegut, anys més tard, les bones intencions del general Prim, en el sentit que aquest hauria concedit la independència de Cuba de no haver estat sotmès a una excessiva pressió política i a l'ultimàtum del govern del general Grant.

⁸⁴ Vegeu <<https://www.cubanosfamosos.com/es/biografia/jose-morales-lemus>> [consulta: 1 de juny de 2023].

⁸⁵ CALLAGAN: 1899.

L'enfocament de la historiografia cubana respecte a les negociacions era força diferent. Per als historiadors cubans, el fet resulta escabrós i difícil d'abordar per l'actitud intransigent del govern cubà, el qual es negava a depositar les armes abans de negociar. Nou anys després, el 1878, van haver de canviar de premissa per poder signar la pau de Zanjón; aquest cop, però, a canvi d'una contrapartida molt menys ambiciosa: l'autonomia política de l'illa. No ens ha d'estranyar, doncs, que els historiadors cubans mirin d'estalviar-se aquell període i defensin les tesis de Morales Lemus, és a dir, la poca sinceritat i el maquiavel·lisme de Prim a l'hora d'enfocar les negociacions van fer-les fracassar. Va ser, però, un historiador cubà, Emeterio S. Santovenia —com ja hem esmentat a l'inici— qui, per primera vegada, ens parla de la darrera fase de les negociacions hispanocubanes (any 1870) i dedica un capítol sencer al conflicte en una biografia del general Prim⁸⁶. En paraules del professor Rubio García-Mina, Santovenia fou «el primer historiador que hizo justicia a la política cubana del entonces presidente del Gobierno español»⁸⁷.

Resta fer esment a l'enfocament de la historiografia espanyola en les negociacions de 1869-1870. Per a la majoria dels historiadors contemporanis de la insurrecció de Yara, l'illa de Cuba era una part més del territori espanyol. Per a ells, aquelles terres llunyanes representaven els últims bastions d'un gran imperi d'Ultramar i esdevenien una possible font d'ingressos i de prestigi internacional. Amb aquesta filosofia, els historiadors espanyols no veien amb bons ulls les negociacions hispano-americanes de 1869, ja que temien la pèrdua de l'illa. Un dels aspectes més repetits dins la nostra historiografia en referir-se a aquest període és la possible cessió o venda de Cuba, una polèmica recurrent en els cercles polítics i empresarials de l'època. Les notícies de la premsa nord-americana i les diverses filtracions sobre aquesta venda van originar un encès debat polític entre els partidaris de Prim i els montpensieristes, els quals s'hi oposen radicalment. A tal punt va arribar el debat, que el sector montpensierista, encapçalat pel duc de Montpensier, sol·licità la compareixença del president del Consell de ministres a les Corts espanyoles perquè ratifiqués o desmentís el que afirmava la premsa nord-americana. En la sessió parlamentària, el general Prim —president del Consell de ministres— va ser categòric en la defensa de la seva posició política. Una de les aportacions que fa Rubio García-Mina és que la citada polèmica sobre la suposada

⁸⁶ Vegeu el capítol XIII, titulat «Cuba», a SANTOVENIA: 1933, pp. 219-247.

⁸⁷ RUBIO: 2017, p. 405.

venda de l'illa va endegar una campanya, a favor i en contra, que ajornà durant mesos les converses. Així, el mateix Rubio García-Mina ens fa saber de l'edició d'un fulletó que circulava per la capital d'Espanya, signat pel periodista Waldo Giménez Romera, amb un títol significatiu: *Cuba no se vende*⁸⁸. El mateix periodista havia escrit un segon fulletó defensant la candidatura d'Antonio d'Orleans, duc de Montpensier, tossut aspirant a la corona del regne d'Espanya.

La sensació que hom té després de fer una ullada a la historiografia hispànica és de desconcert, el qual es concreta en un silenci o en una referència passa-volant sense aprofundiment. Una de les primeres obres que són excepció al que acabem de puntualitzar és la *Historia de las Relaciones Exteriores de España durante el siglo XIX: Apuntes para una Historia Diplomática*, de l'historiador, periodista i diplomàtic salmantí Jerónimo Bécker González. En les seves pàgines —editades per primer cop l'any 1925— hi trobem una extensa exposició de les negociacions de 1869 basada en la documentació oficial publicada pel govern dels EE.UU. Malgrat això, la interpretació de Jerónimo Bécker, el qual afirma que les instruccions rebudes per Sickles en relació a Cuba anaven encaminades a «obtenir la venta de Cuba», són del tot errònies, ja que les referides instruccions —reproduïdes pel mateix Bécker— permetien oferir als dirigents cubans «la independència de la isla»⁸⁹. És molt probable que la causa d'aquesta desafortunada tergiversació s'hagi de

cercar en el context polític en què es va publicar l'obra —en plena dictadura del general Primo de Rivera (1923-1930)—, sense oblidar, però, la ideologia del mateix autor. Recordem que Jerónimo Bécker —intel·lectual de primera línia— era un ferm defensor de «la unidad de la patria» i va combatre amb decisió la «leyenda negra española» amb obres com *La tradición colonial española* (Madrid 1913) o *La política española en Indias: Rectificaciones históricas* (Jaime Ratés, Madrid 1920).

Dins la historiografia espanyola de la segona meitat del segle XX, hem de considerar un altre nom que aportà llum a les negociacions de 1869 amb els EE.UU., especialment les encomanades a Azcárate i a Miguel Jorro el 1870: l'acadèmic Melchor Fernández Almagro. En la seva obra *Historia política de la España contemporánea* (Editorial Pegaso, 1956), el doctor Fernández Almagro ens exposa amb detall les negociacions a tres bandes entre 1869 i 1870. En el seu discurs defensa la política cubana del general

⁸⁸ DSCC, de 17 de març de 1870, pp. 6545-6547. Citat per RUBIO: 2017, p. 400 (nota 31).

⁸⁹ BÉCKER: 1926, pp. 27-36.

Prim, en el sentit que aquest havia entès que la solució passava inevitablement per concedir-los la independència, sempre que no es menytingués la dignitat i la honorabilitat de la nació espanyola. Tot i així, Fernández Almagro no concreta ni les circumstàncies ni les motivacions que van conduir al fracàs de les negociacions amb Washington, tot insinuant, de manera equivocada, que la principal causa d'aquest fracàs havia estat «la irreductible actitud de Prim»⁹⁰.

De tota la bibliografia consultada, només dos llibres dediquen capítols sencers a les gestions del govern de Prim per mirar de resoldre el conflicte cubà: l'obra esmentada de Santovenia —*Prim, el caudillo estadista* (Espasa-Calpe, Bilbao 1933),— i l'estudi del diplomàtic i historiador Javier Rubio García-Mina: *Juan Prim: Sus años de gobernante. Su asesinato. Una revisión necesaria*, (Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, Madrid 2017). Les altres obres consultades en poden fer referència, però sempre com un afer menor o un maldecap més dins aquells anys atzarosos en la biografia del militar reusenc. Hem de tenir en compte que la revolta cubana s'inicia a principis d'octubre de 1868, el mateix any de la Gloriosa, de la fugida d'Isabel II, de la constitució d'un gabinet provisional i de la preparació d'eleccions a Corts constituents. No ens ha d'estranyar, doncs, que biografies tan publicades com l'escripta pel catedràtic Pere Anguera o les dues publicades per l'investigador Emilio de Diego presentin algunes llacunes en aquest sentit. La biografia signada per Anguera, per exemple, malgrat fer referència a les negociacions entre Sickles i el govern espanyol, i tot i valorar encertadament la política cubana del general Prim, es limita a exposar la primera fase de les negociacions, les de 1869, i no fa cap menció a la tercera fase de les mateixes. Un fet curiós si considerem que utilitza com a font d'informació l'obra de Santovenia⁹¹. Tot i així, Anguera ens dóna alguna informació de gran interès, com, per exemple, qui era Paul S. Forbes, un personatge que no s'acaba de definir en biografies anteriors. Segons el doctor Anguera, Mr Forbes era «un estadounidense amigo de Prim de viaje por España, que después de hablar con él convenció al presidente norteamericano Ulises S. Grant de la posibilidad de mediación de su gobierno»⁹². Una explicació un xic confosa perquè el tal Mr Forbes hauria de ser o ocupar algun càrrec important per tenir accés al president dels EE.UU. i al president del Consell de ministres espanyol. També cal fer esment de la crítica que el professor Anguera fa sobre el nomenament de Caballero

⁹⁰ FERNÁNDEZ ALMAGRO: 1968, I, pp. 96-98.

⁹¹ ANGUERA: 2003, pp. 559-562.

⁹² *Ibid*, pp. 559-560.

Fernández de Rodas com a nou capità general de Cuba «con el objetivo de ganarse la amistad [dels cubans]»⁹³, cosa que va suposar un impediment en el transcurs de les negociacions per la seva política de mà dura. El mateix Anguera informa que el general Prim, des del balneari francès de Vichy, havia ordenat a Caballero de Rodas la dissolució immediata dels cossos de voluntaris que operaven a l'illa, cosa que el nou capità general s'hi va negar, tot ajudant a consolidar de manera indirecta la revolta cubana. Curiosament, segons el mateix Anguera, aquest fet no figura a les *Memorias íntimas de un pronunciamiento* (Madrid 1869), signades per José Paúl Angulo⁹⁴, contemporani de Prim.

El mateix any que Anguera publicava la seva biografia del general, el catedràtic d'Història Emilio de Diego editava *Prim: La forja de una espada*, on hi trobem una curta i no gaire exacta exposició de les negociacions de 1869, però esmenta, en canvi, la missió de Miguel Jorro durant l'any 1870⁹⁵. Crida l'atenció que el mateix autor no faci cap referència a la política cubana del general Prim al llarg de la seva segona biografia primiana publicada onze anys més tard.

Ara bé, si a partir del que va dir el professor Santovenia, el relat de la política cubana del general Prim no és del tot satisfactòria, encara ho és menys quan la comparem amb les aportacions més recents de la historiografia espanyola. Una de les excepcions al que acabem d'esmentar és la tesi doctoral d'Agustín Martínez de las Heras on, de manera rigorosa i documentada, ens aporta la correspondència del general Prim amb el capità general de Cuba, aleshores Antonio Caballero Fernández de Rodas⁹⁶. És també Martínez de las Heras qui localitza i publica un llarg informe que el comte de Reus va trametre, al seu dia, al capità general de Cuba des de Vichy (França). En aquell informe, Prim recomana al capità general la política que cal fer si es vol sortir ben parat del conflicte cubà. En el document, afirma que és urgent «concluir el predominio colonial

⁹³ ANGUERA: 2003, p. 561.

⁹⁴ Per saber-ne més sobre José Paúl Angulo, vegeu MARTÍNEZ DE SAS, María Teresa: «José Paúl Angulo». A: *DB-e*, Real Academia de la Historia, a l'IPP <<https://dbe.rah.es/biografias/8083/jose-paul-angulo>> [consulta: 1 de juny de 2023].

⁹⁵ DE DIEGO: 2003, pp. 364-366. L'aportació d'Emilio de Diego en l'obra *Juan Prim y Prats (1814-1870): Discursos Parlamentarios*, coordinada per María José Rubio i editada pel Congrés dels Diputats l'any 2012, és una reproducció de la seva primera biografia; la va titular: «Prim: Un apunte biográfico» i la trobareu a les pp. 196-198 de l'obra esmentada.

⁹⁶ Vegeu <<https://dbe.rah.es/biografias/26617/antonio-caballero-fernandez-de-rodas>> [consulta: 1 de juny de 2023].

de España de una manera tranquila y provechosa en vez de terminar en un desastre»⁹⁷. Enmirallant-se en aquestes paraules, molts historiadors contemporanis —entre ells Rubio García-Mina⁹⁸— han vist com Prim intuïa un desastre de grans proporcions, semblant al que va experimentar Espanya el 1898. El remei passava per la diplomàcia i la negociació, molt abans que per les armes. Calia aturar la guerra com fos i evitar que els EE.UU. tinguessin la temptació d'intervenir-hi, directament o indirectament. El general Prim sabia, de primera mà, que el potencial militar de la Unió era prou fort per aixafar l'armada i la milícia espanyoles, i així ho havia manifestat a les Corts espanyoles en tornar de l'expedició mexicana.

A TALL DE CONCLUSIÓ.

El primer que s'observa quan hom s'enfronta a la bibliografia del general Prim és la quantitat de títols que abraça; uns llibres i uns articles no tan sols editats a Espanya (molts d'ells a Barcelona) sinó també a Hispanoamèrica, a França o als EE.UU. Sorprén també que els títols es repeteixin i, si bé quantitativament són molts, qualitativament en són molt menys.

La bibliografia primiana arrenca des que Prim torna de la campanya d'Àfrica (1860). No hem d'oblidar que, a mitjan segle XIX, Catalunya viu un procés de reafirmació nacional i Joan Prim i Prats —fill de Reus i identificat amb Catalunya— encarna l'esperit nacional català, però sense trencar amb els valors que representaven l'Espanya monàrquica, tot esdevenint la síntesi gairebé perfecta: un català de soca-rel, identificat amb la llengua i el tarannà de Catalunya, però que s'ha convertit en un heroi espanyol a qui el govern de Madrid aplaudeix. Aquest fet el palesa una de les primeres biografies escrites sobre el comte de Reus, encara en vida: *Prim: Vida militar y política de este general*, (Barcelona 1860), signada per Víctor Balaguer i Cirera, un dels referents de la Renaixença catalana.

Tanmateix, les primeres biografies de pes entorn de Prim no les trobarem fins després del magnicidi de 1870. Ens referim a les redactades per Francisco Orellana o per Francisco Giménez y Guted, entre altres. Tant una com l'altra (però especialment

⁹⁷ MARTÍNEZ DE LAS HERAS: 1985, I, pp. 636-639.

⁹⁸ RUBIO: 2017, p. 408.

l'obra d'Orellana) fan un esforç per esdevenir serioses, professionals i intel·lectualment ambiciosos a través de la documentació que tenien a l'abast; una altra cosa, ben diferent, és la possible objectivitat dels seus textos. En aquest sentit, les obres coixegen en molts aspectes. Espanya vivia immersa en un romanticisme tardà i estava molt necessitada de referents liberals i populars. Per aquest motiu, la figura del comte de Reus ofereix tota l'hagiografia militar adient per convertir-la en un mite. Malgrat tot, la biografia escrita per Orellana marca un punt d'inflexió dins la historiografia del comte de Reus. La seva tasca va ser recollida per erudits com José Coroleu o Francesc Gras i Elías. L'historiador Pere Anguera qualificarà aquestes biografies com a «clásicas», i criticarà el fet que «en ellas se encuentran múltiples noticias imposibles de contrastar»⁹⁹.

Si ens centrem en la investigació històrica entorn de les activitats de Prim al continent americà, la «qüestió de Mèxic» és molt més ben tractada historiogràficament que no pas el període de capitania a Puerto Rico. La primera —la intervenció mexicana de Prim— comença a estudiar-se durant la dècada de 1860, quan José Mª Iglesias redacta les *Revistas históricas*, testimoni fidel d'aquells anys de conflicte. Ara bé, per trobar treballs de més envergadura, hem d'esperar a finals de la dècada de 1920 i principis de la següent. Durant aquests anys, es publicaran els treballs de Genaro Estrada, de Josep Mª Miquel i Vergés i de l'asturià José Laredo, els quals estudiaren més acuradament l'afer mexicà. Emeterio Santiago Santovenia recollí els esmentats estudis i aprofundí i divulgà les polítiques del comte de Reus a Amèrica. En aquest sentit hem de considerar els seus treballs d'investigació com a base i precedents de la tesi doctoral d'Antònia Pi-Suñer, la qual va completar les investigacions arxivístiques i va escriure el que esdevindria l'obra cabdal de la qüestió mexicana: *El general Prim i la «qüestió de Mèxic»* (Barcelona 1991).

Malgrat que la doctora Pi-Suñer recull la influència de les famílies Agüero i González Echevarría, hem constatat la manca de bibliografia concreta sobre l'esposa del general de Reus. De fet, si deixem de banda alguns apartats de la biografia escrita per Rafael Olivar i l'article de Miquel i Vergés «La mexicana Francisca Agüero, esposa de Prim», aparegut a la revista *Historia Mexicana* (1955), poca historiografia més podem relacionar directament vinculada amb l'esposa del general, una figura que, si bé ha estat esmentada per molts historiadors, no ha tingut tota l'atenció que es mereix,

⁹⁹ ANGUERA: 2003, p. 13.

especialment pel que significà en la trajectòria política i personal de Joan Prim. En el seu descàrrec direm, però, que aquest oblit és fruit d'un historicisme androcèntric que deixava (i encara deixa) sistemàticament de banda la figura femenina. Quan Pi-Suñer i, molt més encara, Anguera o Rubio García-Mina abordaren la qüestió mexicana, el corrent feminista havia fet forat en l'estudi de la Història i es contemplaven els esdeveniments des d'una òptica més oberta i plural, on la dona ja hi tenia plena cabuda. Malgrat això, continuem reivindicant un volum que posi en valor la figura de Francisca de Agüero y González i la seva influència sobre el comte de Reus.

Pel que fa a l'actuació del general Prim a Puerto Rico, l'obra inicial de referència la situaríem en el capítol que Santovenia li dedica en el llibre *Prim: El caudillo estadista* (Espasa-Calpe 1933). Tot i així, les biografies d'Anguera i de Rubio García-Mina s'han de veure com a obres gairebé concloents, ja que les possibles preguntes obertes que podien restar sense resposta semblen prou aclarides si llegim els seus respectius treballs biogràfics.

Un altre aspecte tractat força de passada en la política americana del general Prim és el seu viatge als Estats Units d'Amèrica. Considerem que, malgrat que l'estança va ser breu, el viatge i les entrevistes mantingudes ofereixen una faceta molt interessant del general que, al final de la seva vida (1869-1870), es concretarà en el tractament del conflicte cubà. A més a més, el viatge ens indica la visió a llarg termini d'un autèntic home d'estat i, només per aquest motiu, caldria estudiar-lo amb més profunditat. És comprensible que la mentalitat anacrònica i encongida d'uns polítics de mirada curta, distorsionada encara per l'encegament malaltís ancorat en un passat gloriós, no en valoressin la transcendència, tot deixant-lo en un segon o tercer pla. Tanmateix, més d'un segle i mig després, potser caldria posar en valor les conclusions a què Prim va arribar després de les trobades nord-americanes. ¿Què hauria passat si el clam del general per negociar una sortida pactada del conflicte cubà s'hagués escoltat? No ho sabem. Tot i així, Joan Prim va fer un advertiment en relació a les colònies americanes espanyoles trenta anys i escaig abans que succeís el desastre. Parlem del «Desastre del 98» i totes les seves derivades polítiques, econòmiques, socials i culturals.

En relació a l'afer cubà i a les negociacions de la possible independència de l'illa, hem de fer esment a l'anàlisi del doctor Rubio García-Mena, el qual diferencia tres versions

historiogràfiques: la nord-americana, la cubana i l'espanyola. Una aportació clarificadora i interessant.

En definitiva i per posar punt i final al present treball: si bé, en conjunt, els estudis sobre la política americana del general Prim són força satisfactoris, especialment després de la publicació de les obres de Santovenia, Olivar, Pi-Suñer, Anguera i Rubio García-Mina (els quals han sabut perimetrar encertadament la intervenció del comte de Reus al continent americà), manca fer una recerca més exhaustiva en certs aspectes, com ara la influència de les famílies Agüero i González Echevarría o fins on van arribar els contactes de Prim als EUA, per exemple. Vet aquí uns buits historiogràfics que seria convenient omplir per completar la bibliografia sobre l'actuació americana del comte de Reus. Esperem, doncs, que durant els propers anys apareguin estudis de vàlua que omplin els buits esmentats.

Sg. Joan Vallès Altés
NIUB 15014366

BIBLIOGRAFIA CONSULTADA.

Libres consultats.

AGRAMONTE CORTIJO, Francisco: *Juan Prim: La novela de un gran liberal de antaño*, Compañía Ibero-Americana de Publicaciones, Madrid 1931.

ALEJANDRE SINTES, Luís: *La aventura mexicana del General Prim*, Edhasa, Barcelona 2009.

ANDRÉS-GALLEGO, José (coord.): *Historia de la historiografía española*, Ediciones Encuentro, Madrid 2003.

ANÒNIM: *Algunas indicaciones acerca de la intervención europea en México*, París 1859.

ANÒNIM: *Le général Prim, le Sénat, les Cortés et la presse espagnole dans la question du Mexique*, París, 1863.

ANÒNIM: «L'Espagne et la question du México, 1861-1862». A: *Annales des Sciences politiques*, gener de 1901.

ANÒNIM: *Biografía del valiente general don Juan Prim, Marqués de los Castillejos, la cual dá cuenta de todos sus hechos de armas, desde su nacimiento hasta el dia presente*, Impr. de Ramirez y Ca., Bancelona 1868.

ANÒNIM: *Vida militar y política o reseña biográfica de los generales don Juan Prim y don Martín Zurbano*, Madrid 1845.

ANÒNIM: *Biografía del general don Juan Prim, Conde de Reus y Marqués de los Castillejos*, Imprenta Mores y Cia., Madrid 1870.

ANÒNIM: *Biografía de don Juan Prim*, Madrid 1871.

ANÒNIM: *Biografía del general don Juan Prim (sic), Conde de Reus y Marqués de los Castillejos*, Valencia 1895.

- ANGUERA, Pere: *El general Prim: Biografía de un conspirador*, Edhasa, Barcelona 2003.
- BÉCKER, Jerónimo: *Historia de las Relaciones Exteriores de España durante el siglo XIX*, vol. III (1868-1898), Editorial Voluntad, Madrid 1926.
- BADESA, J.: *El general Prim*, Barcelona, 1998.
- BALAGUER, Víctor: *Prim: Vida militar y política de este general*, López Bernagosi, Barcelona 1860. Podeu consultar l'obra de forma digital a l'adreça electrònica o IPP https://books.google.es/books?id=otl0Do1_mksC&printsec=frontcover&hl=ca&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- BELLIDO Y MONTESINOS, Juan: *El General Prim en Méjico y Castillejos: Anales militares*, Imp. y Lib. de J. A. García, Madrid 1869. Podeu consultar el document a https://books.google.es/books?id=feQpAQAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=es&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
- BIGORRA I TRILL, M. Carme: *Joan Prim: Un reusenc universal*, Fundació Privada Reddis, Reus 2014.
- BLAIRET, Louis: *Le général Prim et la situation actuelle d'Espagne*, París, 1867.
- : *Le général Prim peint par lui meme*, París, 1868.
- : *Le général Prim*. A: Lacroix, Verboeckhoven et Cie, París 1868.
- : *Le général Prim et la situation d'Espagne avec des notes biographiques sur les émigrés progresistes*, París, 1968.
- BURRULL MOREIRA, J.: *El general Prim, un gran liberal*, Madrid, s. n. 1965.
- COROLEU E INGLADA, José: *Prim: Bosquejo biográfico*, Establecimiento tipográfico de los Susesores de H. Ramírez y Cía., Barcelona 1885.
- CALLAHAN, James Morton: *Cuba and international relations: A historical study in American diplomacy*, The John Hopkins Press, Baltimore 1899.
- CAMPUZANO, J. E.: *Juicio imparcial sobre la cuestión de México*, Madrid, s. n., 1869.
- CÒNSUL, Arnau: *El general Prim*, La Mansarda, Barcelona 2014.

- DE CASTRO, R.: *La cuestión mexicana o exposición de las causas que hacían indispensables la intervención europea y el restablecimiento de la monarquía en México, como únicos medios de salvar la nacionalidad y la independencia del país*, México, 1864.
- DE MENDOZA, Javier: *La cuestión de México y el conde de Reus*, Establecimiento tipográfico de J. Casas y Díaz, Madrid 1859. Podeu consultar el document a l'IPP <https://books.google.es/books?id=RGWtdhAGXFUC&printsec=frontcover&hl=ca&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false>.
- : *Algunas indicaciones acerca de la intervención europea en Méjico*, E. Thunot i Cia., París 1859. Podeu consultar el document a l'adreça electrònica o IPP: <<https://archivos.juridicas.unam.mx/www/bjv/libros/6/2663/95.pdf>>
- DE DIEGO GARCÍA, Emilio: *El gobierno del general Prim en Puerto Rico*, Madrid 1981.
- : *Prim: La forja de una espada*, Planeta, Barcelona 2003.
- : *Prim: Mucho más que una espada*, Actas, Madrid 2014.
- DE MOBELLÁN, S.: *Cuestión de México*, Imprenta de Francisco Arienzo, Madrid 1857.
- <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000108540>
- DOMÍNGUEZ MARTÍNEZ CAMPOS, J. E.: *Expedición de Prim a México*, Madrid 2001.
- FABRÉ Y OLIVER, J.: *Prim*, Madrid, s. n., 1909.
- FÁBREGAS, L.: *Historia de don Juan Prim*, Barcelona.
- FERNÁNDEZ ALMAGRO, Mechor: *Historia política de la España contemporánea*, Editorial Pegaso, Puebla (Mèxic) 1968.
- FAULÍ I OLIVELLA, Josep: *Prim*, Barcelona, 1958.
- : *Vida de Joan Prim*, Ed. Bruguera, Quaderns de Cultura, Barcelona 1966.
- FRADERA, Josep M.: *Juan Prim y Prats (1814-1870): Prim conspirador o la pedagogía del sable*, Espasa Calpe, Madrid 2000.
- GARCÍA PÉREZ, A.: *Antecedentes político-diplomáticos de la expedición española a México (1836-1862)*, Madrid 1904.

- GARCÍA PÉREZ, U.: *Estudio político militar de la expedición a México*, Madrid 1900.
- GONZÁLEZ-CUEVAS, José Antonio: *El general Prim y la Res Publica Panhispánica*, Sílex, Madrid 2020.
- GARRABOU, Joan: *Prim*, Nou Art Thor, Barcelona 1985.
- GIMÉNEZ Y GUITED, Francisco: *Historia militar y política del Exmo. D. Juan Prim*, Est. Plus Ultra, Barcelona 1871. Podeu consultar-lo virtualment a l'adreça electrònica o IPP <https://play.google.com/books/reader?id=90IOAAAAQAAJ&pg=GBS.PA50&hl=es>
- GÓNZALEZ LLANOS, F.: *Biografía política y militar del excelentísimo señor teniente general don Juan Prim, grande de España, de primera clase, marqués de los Castillejos, conde de reus, senador del reino, etc.*, Madrid, s. n., 1860.
- GRAS I ELIAS, Francesc: *Lo General Prim: Recorts de sa vida política y militar*, Impremta Vda. de Vidiella y P. Casas, 1907.
- HURLBELT, Willian Henry: *General MC Clellan and the conduct on the war*, New York 1864. (Informe de 10 de juny de 1862).
- LADERO APARICIO, J. / TORRES, F. M.: *El general Prim en México: Ensayos histórico-políticos*, El Libro Perfecto, México D. F., 1947.
- LEONARDON, H.: *A la recerca d'un rei...*, Ed. Políglota, Barcelona 1930.
- LLEVAT, Paco: *El General Prim: Resum biogràfic*, Arts Gràfiques Rabassa S.A., Reus 2013.
- MARTÍNEZ DE LAS HERAS, Agustín: «La crisis cubana en el arranque del sexenio democrático», vol. I-II (tesis doctoral), Universidad Complutense de Madrid 1985.
- MCCLELLAN, George B.: *The Army of the Potomac: Gen. McClellan's report of its operations while under his command, with maps and plans*, New York 1864.
- MICHAVILA, José María: *La España del general Prim: en busca de una monarquía útil a la democracia*, Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Madrid 2016.

- MIQUEL I VERGÉS, Josep Maria: *El General Prim, en España y en México*, Hermes, México D.F. 1949. Podeu consultar el document esmentat a l'adreça electrònica o IPP <<http://cdigital.dgb.uanl.mx/la/1020000667/1020000667.PDF>>
- : *Prim en México: General de una causa justa*, México D.F., 1987.
- OLIVAR BERTRAN, Rafael: *El Caballero Prim: Vida íntima, amorosa y militar*, vol. I, Luis Miracle Editor, Barcelona 1952.
- : *El Caballero Prim: Vida política y revolucionaria*, vol. II, Luis Miracle Editor, Barcelona 1952.
- : *Genio y figura de don Juan Prim*, Instituto de Filosofía y Letras, Buenos Aires 1969.
- : *Prim*, Tebas, Madrid 1975.
- ORELLANA, Francisco José: *Historia del general Prim: Por Francisco J. Orellana*, Empresa Ed. La Ilustración, Barcelona 1871-1872 (2 volums).
- ORTUÑO MARTÍNEZ, Manuel: *El general Prim y la intervención tripartita en México: Octubre de 1861-Mayo de 1862*, Benemérita Universidad Autónoma, Puebla 2011.
- PACHECO, J. R.: *Guerra de España con México*, París, 1856.
- : *Cuestión de México*, Nueva York, s. e. 1862.
- PAUL Y ANGULO, José: *Memorias íntimas de un pronunciamiento*, Imprenta de F. Escámez, Madrid 1869.
- PAYNO, Manuel: *La convención española*, México 1857.
- : *México y Barcelona: Reseña histórica de la invasión de México*, Impremta del Govern, Mèxic 1898.
- PI-SUÑER LLORENS, Antònia: *El General Prim i la «qüestió de Mèxic»*, Generalitat de Catalunya. Comissió Amèrica i Catalunya, 1992, Barcelona 1991.
- : *La deuda española en México: diplomacia y política en torno a un problema financiero, 1821-1890*, Colmex/FFyL-UNAM (Ambas Orillas), México 2006.

- PI-SUÑER LLORENS, Antonia / SÁNCHEZ ANDRÉS, Agustín: *Una historia de encuentros y desencuentros: México y España en el siglo XIX*, Secretaría de Relaciones Exteriores, México D.F. 2001.
- PRIM I PRATS, Joan: *Apuntes para la historia de la guerra europea con México. (Discurso del general Prim y otros documentos)*, México 1862.
—: *Mi gestión en México*, Labra, Barcelona 1938.
—: *Col·lecció de cartes del general Prim: (1834-1871)*, Daniel Piñol Alabart i Alfredo Redondo Penas (estudi i edició), De Librum Tremens, Madrid 2014.
—: *El general Prim y su correspondencia en el Archivo General Militar de Segovia (1844-1869)*, Alfredo Redondo Penas (edició i estudi), Ministerio de Defensa, Madrid 2021.
- POBLET, Josep M.: *Prim: militar, diplomàtic, polític, conspirador, home de govern*, Editorial Pòrtic, Barcelona 1975.
- POCH NOGUER, José: *Prim*, Juventud, Barcelona 1934.
—: *El general Prim*, Juventud, Barcelona 1965.
- PORTELL VILÁ, Herminio: *Historia de Cuba en sus relaciones con los Estados Unidos y España*, vol. II (1853-1878), Jesús Montero, editor, La Habana 1939.
- PRIM I SERENTILL, Josep M.: *Joan Prim: revolucionari i home d'estat*, Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, Reus 1988.
- PUIG I MALAGARRIAGA, J.: *El sable de Prim*, Barcelona 1860.
- RIERA, Augusto: *Don Juan Prim i Prats*, s. n., Madrid 1924
—: *Prim: Primera guerra civil*, Iberia, Barcelona 1927.
- RUBIO GARCÍA-MINA, Javier: *Juan Prim. Sus años de gobernante. Su asesinato: Una revisión necesaria*, Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, Madrid 2017.
- RUBIO, María José (coord.): *Juan Prim y Prats (1814-1870): Discursos parlamentarios*, Congreso de los Diputados, Madrid 2012.

RUS DE CEA, Genaro [pseudònim d'Andrés Oseguera]: *Observaciones acerca de la intervención europea en Méjico*, impremta de J. Claye, París 1859. A l'adreça electrònica o IPP <file:///C:/Users/User/Downloads/observaciones-acerca-de-la-intervencion-europea-en-mejico.pdf>.

SÁNCHEZ-ESCANDÓN Y MORQUECHO, Manuel: *A la excelentísima señora duquesa de Prim, marquesa de los Castillejos, condesa de Reus*, Madrid 1871. (Poema).

SANTOVENIA, Emeterio Santiago: *Prim, el caudillo estadista*, Espasa-Calpe, Bilbao 1933.

SEVILLA LÓPEZ, José Manuel: *Cuba 1800-1878. La Guerra de los Diez Años: El Incidente del vapor "Virginus"*, Universidad Católica de Murcia (UCAM), Murcia 2018.

SUGRANYES, Josep M^a: *Garbellada de refranys*, Cossetània Edicions, Valls 2000.

VENTURA, F.: *Prim*, Barcelona 1860.

VIDAL DELGADO, Rafael / GUINEA CABEZAS DE HERRERA, Ángel: *La sombra americana del general Prim*, Edita Rafael Vidal, València 2014. A l'adreça electrònica o IPP: <https://www.uma.es/foroparalapazenelmediterraneo/wp-content/uploads/2015/05/140_711-La-sombra-americana-del-general-Prim.pdf>.

Articles consultats.

AA. VV: «Correspondence between the United States Government and Spain in relation to the island of Cuba», 1875-1876. A l'adreça electrònica o IPP on podeu trobar el document <<https://www.latinamericanstudies.org/book/US-Spain-Cuba-1875.pdf>>.

BLÁZQUEZ DOMÍNGUEZ, Carmen G.: «Los liberales y el problema de la transacción en 1860». A: *Revista de Investigación Histórica*, Xalapa, Publicació del Seminario de Historia de la Universidad Veracruzana, Veracruz 1979.

BOLEDA CASES, Ramon: «El general Prim i Verdú». A: *URTX: Revista cultural de l'Urgell*, núm. 32 (2018), pp. 187-200. A l'adreça electrònica o IPP on el trobareu:

<file:///C:/Users/Dell/Downloads/339969-Text%20de%20l'article-534981-1-10-20200630.pdf>.

CARLO-ALTIERI, Gerardo A.: «Derecho y Esclavitud en el Puerto Rico del siglo XIX». A: *Cuaderno Inter.c.a.mbio sobre Centroamerica y el Caribe*, año 6, núm. 7, Universidad de Costa Rico 2009, pp. 91-127. Adreça electrònica o IPP: <file:///C:/Users/Dell/Downloads/DialnetDerechoYEsclavitudEnElPuertoRicoDelSigloXIX-5088999.pdf>.

CARMONA DÁVILA, Doralicia: «El presidente Benito Juárez expide un decreto por el que suspende por dos años el pago de la deuda externa y pública» A: *Memoria política de México*, Edición Perenne 2023. Adreça electrònica o IPP on el podeu trobar: <<http://www.memoriapoliticademexico.org/Efemerides/7/17071861.html>>.

CASTAÑÓN GONZÁLEZ, Guadalupe: «Legislación negra (El afrocaribe colonial)». A: *Revista del CESLA. International Latin American Studies Review*, núm. 7, 2005. A: <<https://www.revistadelcesla.com/index.php/revistadelcesla/article/view/247/243>>.

CERDÁN Manuel: «La huella de Prim en la Casa Blanca de Lincoln». A: *El Confidencial*, 7 de desembre de 2014 (actualitzat: 26 de gener de 2018). A l'IPP: <https://www.elconfidencial.com/espana/2014-12-07/la-huella-de-prim-en-la-casa-blanca-de-lincoln_568126/>.

DARDÉ, Carlos: «Juan Prim y Prats, el espadón de las mil caras». A: *El Mundo*, 2017. Podeu consultar l'article a l'adreça electrònica o IPP <<http://www.elmundo.es/la-aventura-de-lahistoria/2014/11/25/54735cb922601d65588b4571.html>>.

ESTRADA, Genaro: «Don Juan Prim y su labor diplomática en México». A: *Publicaciones de la Secretaria de Relaciones Exteriores*, núm. 25, México D.F. 1928.

GARCÍA-GALLO PEÑUELA, Concepción: «Sobre el ordenamiento jurídico de la esclavitud en las Indias españolas». A: *Anuario de Historia del Derecho Español*, Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática, pp. 1005-1038. Adreça electrònica o IPP on podeu trobar el document en qüestió:

<https://www.boe.es/biblioteca_juridica/anuarios_derecho/abrir_pdf.php?id=ANU-H-1980-10100501038>.

GARCÍA GONZÁLEZ, C. Ivette: «La diplomacia como expresión de la cultura de resistencia en la cubanidad: sus orígenes durante la Guerra Grande (1868-1878)». A: *Instituto Superior de Relaciones Internacionales «Raúl Roa García» (ISRI)*, Cuba, vol. 2, núm. 5, La Habana 2020, pp. 30-43. Adreça electrònica o IPP: <<http://portal.amelica.org/ameli/jatsRepo/332/3322049005/3322049005.pdf>>.

LÓPEZ CRUCES, Antonio José / GUTIÉRREZ LATORRE, Francisco: «Un colaborador del general Prim: Salvador Damato y Phillips: Epistolario inédito». A: *Boletín del Instituto de Estudios Almerienses*. Letras, (9-10), Instituto de Estudios Almerienses, Almeria 1990, pp. 219-244.

MARTÍ, Pep: «Joan Estelrich, d'intel·lectual catalanista a ambaixador de Franco». A: *Nació Digital*, 13-02-2016. A: <<https://www.naciodigital.cat/noticia/102916/joan-estelrich-intellectual-catalanista-ambaixador-franco>>.

MARTÍNEZ DE SAS, María Teresa: «José Paúl Angulo». A: *DB-e*, Real Academia de la Historia, a l'IPP <<https://dbe.rah.es/biografias/8083/jose-paul-angulo>>

MASCAREÑAS I RUBIÉS, Tona M.: «Joan Prim, Capità General i Governador de Puerto Rico, 1847-1848». A: *Avenç*, núm. 107, Barcelona 1987, p. 44-51.

MESTRES QUADRENY, Josep M.: «Un prohóm de Barcelona a la segona meitat del segle XIX: Francisco José Orellana (1820-1892)». A: *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, vol. 20 Barcelona 2006, pp. 89-104, a l'IPP o adreça electrònica <<https://rac.cat/index.php/ButlletíRACBASJ/article/view/219496>>.

MIQUEL DE VERGES, J. M.: «La mexicana Francisca Agüero, esposa de Prim». A: *Historia Mexicana*, vol. 4 (16), abril-junio 1955, El Colegio de México, pp. 544-573. Adreça electrònica o IPP: <[file:///C:/Users/User/Downloads/607-Art%C3%ADculo-804-2-10-20210216%20\(5\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/607-Art%C3%ADculo-804-2-10-20210216%20(5).pdf)>.

MORALES CARRIÓN, Arturo: «El año 1848 en Puerto Rico: Aspectos del mando de Prim» (discurso ante la Academia de la Historia). A: *Revista de Occidente*, núm. 147,

- Madrid 1975, pp. 211-242. A l'adreça electrònica o IPP: <<http://dspace.cai.sg.inter.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/15036/B59c003d001.pdf?sequence=1>>.
- OLTRA, Joaquín: «La visita del General Prim a los Estados Unidos». A: *Atlántida* T. 9, núm. 49, Universidad de La Laguna, La Laguna (Tenerife) 1971, pp. 61-70.
- ORTUZAR CASTAÑER, Trinidad: «Agustín Fernando Muñoz y Sánchez», a l'IPP: <<https://dbe.rah.es/biografias/6588/agustin-fernando-munoz-y-sanchez>>.
- PERICAY, Xavier. «Mi Héroe: Joan Estelrich». A: *Por si acaso*, a l'adreça electrònica o IPP <<http://xavierpericay.com/2013/05/mi-heroe-joan-estelrich.html>>.
- PRIM I PRATS, Joan: *Discurso que el dia 3 de enero de 1848 en la solemne apertura de la Real Audiencia de Puerto-Rico dijo su presidente el Excmo. señor don Juan Prim, conde de Reus, gobernador y capitan jeneral de la misma isla*, Impr. de Gimbernat, Puerto Rico 1848.
- : *General McClellan and the Army of the Potomac*, Cornell University Library, de l'1 de gener de 1864.
- RAHOLA, Federico: *Don Francisco de Orellana literato, economista, discurso necrológico*, Imprenta Barcelonesa, Barcelona 1892.
- RAMOS PÉREZ, Demetrio: «La frustrada independencia de Cuba y el asesinato de D. Juan Prim». A: *Boletín de la Academia Portorriqueña de la Historia*, vol. XIV-XV (1993-1994), pp. 31-38. Podeu consultar el document a l'adreça electrònica o IPP <https://academiaprhistoria.org/wpcontent/uploads/2019/11/ADNPR_20190929_152146.pdf>.
- RODRÍGUEZ FIGUEROA, María del Mar: «El código negro de Juan Prim (1848): Orígenes y desenlace». A: *Akelarre: Historia y ficción*, 15 de diciembre de 2017. A l'IPP: <<https://editorialakelarre.blogspot.com/2017/12/el-codigo-negro-de-juan-prim-1848.html>>.
- ROLANDI SÁNCHEZ-SOLÍS, Manuel / STERLING, Mary Anne: «La actitud internacional ante la guerra de los Diez Años de Cuba (1868-1878) y la crisis del *Virginus* de

1873». A: *Cuadernos Republicanos (CR)*, n.º 88, Primavera-verano, Centro de Investigación y Estudios Republicanos (C.I.R.E.), Madrid 2015, pp. 137-187.

RUBIO Y MAÑÉ, I.: «Las actividades del ministro González Echevarría, el casamiento de su sobrina Doña Francisca Agüero y González, con el general español Juan Prim, París, 1856». A: *Boletín del archivo general de la nación*, vol. 2, núm. 3.2, México D F 1962. A: <<https://bagn.archivos.gob.mx/index.php/legajos/article/view/1680/1681>> —: «El general Prim y el ministro de Hacienda don José González Echevarría». A: *Boletín del archivo general de la nación*, vol. 2, Núm. 3.2, México 1962. A: <<https://bagn.archivos.gob.mx/index.php/legajos/article/view/1680/1681>>.

RUIZ GAITÁN, B.: «Ambiente político español y mexicano en torno a Juan Prim». A: *Cuadernos Americanos*, núm. 19, UNAM, México D.F. 1998.

SISQUELLA, Ramón: «Com pensava el general Joan Prim i Prats: fill de Reus». A: *Xaloc*, Any 8, núm. 42 (juny 1971), pp. 72-74.

TEDDE DE LORCA, Pedro: «José de Salamanca y Mayol», a l'IPP <<https://dbe.rah.es/biografias/6036/jose-de-salamanca-y-mayol>>.

UCELAY DA CAL, Enric: «Cuba y el despertar de los nacionalismos en la España peninsular» (pdf). A: *Studia historica. Historia contemporánea*, núm. 15 (Exemplar dedicat a: Cuba y el 98), 1997, pp: 151-192.

VILCHES, Jorge: «Mito y realidad del general Prim». A: *La Ilustración Liberal*, núm. 60-61, Madrid. IPP: <<https://www.clublibertaddigital.com/ilustracion-liberal/60-61/mito-y-realidad-del-general-prim-jorge-vilches.html>>.

— «Del reformismo a la autonomía de Cuba». A: *Revista Hispano cubana*, núm. 14, 2002, pp. 105-118.

VILLEGAS REVUELTAS, Silvestre: «El papel desempeñado por Prim y Manuel Doblado en los Preliminares que antecedieron a la intervención francesa». A: *Estudios de Historia Moderna y Contemporánea de México*, Instituto de Investigaciones Históricas, Universidad Nacional Autónoma de México (UNAM), 2006. A l'IPP: <<https://moderna.historicas.unam.mx/index.php/ehm/article/view/68872/68879>>.

ZAMBRANO PÉREZ, Milton: «Juan Prim y Prats, el residenciado en Puerto Rico». A: *Revista Amauta*, Universidad del Atlántico, núm. 18, juliol-desembre 2011. A l'adreça electrònica o IPP: <file:///C:/Users/User/Downloads/Dialnet-JuanPrimYPratsElResidenciadoEnPuertoRico-7763598%20(4).pdf>.

ZORAIDA VÁZQUEZ, Josefina: «Los primeros tropiezos». A: *Historia general de México*, Daniel Cosío Villegas (coord.), El Colegio de México, vol. II, Mèxico D.F. 1994, pp. 735-818. IPP: <<https://www.jstor.org/stable/j.ctv47wf8q.3?seq=1>>

Webgrafia consultada.

<file:///C:/Users/User/Downloads/el-museo-universal--61.pdf>

<http://afinidadesanticapitalistas.blogspot.com/2017/01/jose-loredo-aparicio-breve-perfil-de-un.html>

https://books.google.es/books?id=UKblAAAAMAAJ&hl=ca&source=gbs_book_other_versions

<https://dbe.rah.es/biografias/26617/antonio-caballero-fernandez-de-rodas>

<https://original-ufdc.uflib.ufl.edu/AA00079424/00001/1j>

<https://upr.contentdm.oclc.org/digital/collection/PH/id/5209/rec/13>

https://www.ara.cat/videos/entrevistes/antoni-bassas-entrevista-antonia-pi-suner-llorens-tessa-gerhard-pi-suner_7_4127269.html

<https://www.buscabiografias.com/biografia/verDetalle/10090/Jose%20Maria%20Iglesias>

<https://www.cubanosfamosos.com/es/biografia/jose-morales-lemus>

https://www.ecured.cu/Nicol%C3%A1s_Azc%C3%A1rate

<https://www.enciclopedia.cat/diccionari-dhistoriografia-catalana/josep-coroleu-i-inglada>

<https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/josep-maria-miquel-i-verges>

https://www.google.es/books/edition/Revistas_hist%C3%B3ricas_sobre_la_intervenci/

ANNEXOS

(a) Un dels llargmetratges inspirats en la vida de Prim i que il·lustra els seus daarrers dies va ser co-produït per TVE, TV3 i Alfonso Lara, dirigit per Miguel Bardem i protagonitzat per Francesc Orella, en el paper de Prim; es titula *Prim, el asesinato de la calle del Turco* (Espanya, 2014). També trobareu novel·les on el general Prim hi figura com a protagonista. Vegeu com a exemples: AGRAMONTE CORTIJO, Francisco: *Prim: La novela de un gran liberal de antaño*, Compañía Iberoamericana de Publicaciones, Madrid 1931; PÉREZ GALDÓS, Benito: *Prim. A: Episodios Nacionales*, núm. 39, quarta sèrie, Alianza Editorial, Madrid 2007; GIBSON, Ian: *La berlina de Prim*, Planeta, Barcelona 2012; GUMIEL SANMARTÍN, Javier: *La sangre de Caín*, Caligrama, Sevilla 2017 o, del mateix autor, *Los demonios de la historia*, Caligrama, Sevilla 2017 o PÉREZ ABELLÁN, Francisco: *Matar a Prim*, Planeta, Barcelona 2014. També són recomanables els reportatges «Prim, anatomia d'un general» (TV3), a l'adreça electrònica o l'IPP: <<https://www.youtube.com/watch?v=qESldSNUw2U>> o «La autopsia de Prim», a *Gabinete de Investigación*, T1 /E9 (17 d'abril de 2022), a l'IPP o adreça electrònica <https://www.youtube.com/watch?v=wQvXvFG_ark>. Fins i tot, se li han dedicat còmics. Serveixi d'exemple: BADESA GINER, Jordi: *El general Prim*, Ed. La Busca, Barcelona 1998.

(b) El dia 31 de maig de 1848, el general Prim va dictar des de la capital portorriquenya el ban conegut com «Bando Negro» o «Código Negro», el qual deia textualment:

«DON JUAN PRIM, PRIMER CONDE DE REUS, Gran Cruz de la Real, y Militar Cruz de San Fernando, condecorado por otras varias por acciones de guerra, mariscal de campo de los Reales Ejercitos, Gobernador, Capitan General, Jefe Superior Político, presidente de la Real Audiencia Territorial de la Isla de Puerto-Rico, del Excelentísimo Ayuntamiento de su capital y de la Asamblea Provincial de la Real Orden Americana de Isabel la Católica, vice protector de la Sociedad Economica de Amigos del Pais, subdelegado de correos y vice patrono real de la propia isla.

Las críticas circunstancias de los tiempos y la situacion afflictiva en que se hallan casi todos los paises inmediatos á esta Isla; unos trabajados por la guerra civil á causa de sus instituciones, y otros por una lucha de esterminio entre las razas, me obligan á dictar medidas eficaces para prevenir que se introduzcan en nuestro suelo pacífico y leal estas calamidades que aflijen á nuestros vecinos y que con toda sinceridad lamentamos, así como á establecer penas para castigar pronta y severamente los delitos que en el propio sentido pudieran cometerse entre nosotros. Al efecto, y usando de los extraordinarios poderes con que S. M. la Reina Nuestra Señora (Q. D. G.) se ha dignado autirizarme para cuando la seguridad del territorio ó de sus pacíficos habitantes lo reclamare, he venido en decretar lo siguiente:

Artículo 1.º Los delitos de cualquier especie que desde la publicación de este Bando cometan los individuos de raza africana residentes en la Isla, sean libres ó esclavos, seran juzgados y penados militarmente por un Consejo de guerra que esta Capitania

jeneral nombrará para los casos que ocurran, con absoluta inhibicion de cualquier otro Tribunal.

Art. 2.º Todo individuo de raza africana, sea libre ó esclavo, que hiciere armas contra los blancos, justificada que sea la agresion, será, si fuese esclavo, pasado por las armas,, y si libre se le cortará la mano derecha por el verdudo; pero si resultare herida será pasado por las armas.

Art. 3.º Si un individu de raza africana, sea esclavo ó libre, insultare de palabra, maltratare ó amenazare con palo, piedra ó en otra forma que convenza su ánimo deliberado de ofender á la jente blanca en su persona, será el agresor condenado á cinco años de presidio si fuere esclavo, y si libre, á la pena que á las circunstancias del hecho corresponda, previa la justificacion de él.

Art. 4.º Los dueños de los esclavos quedan autorizados en virtud de este Bando para corregir i castigar a éstos por las faltas leves que cometieren, sin que funcionario alguno, sea militaró civil, se entrometa á conocer del hecho, porque solo ámi Autoridad competirá en caso necesario juzgar la conducta de los señores respecto de sus esclavos.

Art. 5.º Si aunque no es de esperar, algun esclavo se suiblevare contra su señor y dueño, queda éste facultado para dar muerte en el acto á aquel, á fin de evitar con este castigo pronto é imponente que los demas sigan el ejemplo.

Art. 6.º A los Comandantes militares de los ocho Departamentos de la Isla, corresponderá formar las primeras dilijencias para averiguar los delitos que cometan los individuos de raza africana contra la seguridad pública ó contra las personas y las cosas; procurando que el procedimiento sea tan sumario y breve que jamas esceda del improrrogable término de veinte u cuatro horas. Instruido el sumario, lo dirijirán á mi Autoridad por el inmediato correo, á fin de dictar en su vista la sentencia que corresponda al tenor de las penas establecidas en este Bando.

Y para que llege á noticia de todos los habitantes, y nadie pueda alegar ignorancia, he resuelto que se publique por Bando en esta Capital, que se fije en los parajes públicos de ella y de los demás pueblos de la Isla, y que ademas se inserte en la Gaceta de Gobierno para que se cumpla en todas sus partes y no se contravenga en manera alguna.

Puerto-Rico 31 de Mayo de 1848.

El Conde de Reus».

(FONT: *Gaceta del Gobierno de Puerto Rico*, núm. 67, de 3 de juny de 1848.
<https://upr.contentdm.oclc.org/digital/collection/PH/id/5209/rec/13>).

- (c) El día 3 de junio de 1848 se publicaba al número 67 de la *Gaceta del Gobierno de Puerto Rico* el ban esmentat en l'apartat (b) i un preliminar que deia textualment:

«HABITANTES DE LA ISLA DE PUERTO RICO:- *Por la goleta francesa Argos, que procedente de Martinica, ha fondeado hoy en el puerto de esta Capital, han llegado á mi noticia los gravísimos acontecimientos ocurridos en las Colonias de franceses de la Martinica y de la Guadalupe, á consecuencia de los últimos decretos del Gobierno provisional de dicha nacion, sobre la emancipacion de los esclavos de sus Colonias.-*

Los infelices emigrados conducidos por el espresado buque, que abandonando sus familias e intereses vienen á esta Isla á buscar la seguridad y protección que no han podido encontrar en su pais, son el testimonio más evidente del estado lamentable en que se ven aquellas Colonias, y de la ferocidad estúpida de la raza africana, que no sabiendo ni pudiendo apreciar la gracia que su gobierno les ha concedido, muestra su reconocimiento entregándose á los sentimientos que le son naturales; el incendio, el asesinato y la destrucción.- Felizmente se halla esta Isla en circunstancias muy diversas por todos conceptos; más como la noticia del arribo del espresado buque habrá circulado por esta Capital y proto se difundirá por toda la Isla, con las ampliaciones y comentarios exajerados, que son consiguientes en tales casos, deber mio es persuadiros á que desecheis los temores que semejante noticia pueda infundir en nuestros ánimos, y aseguraros que vuestro Capitan General vela constantemente por el sostenimiento del orden y tranquilidad del territorio que la Reina Nuestra Señora (Q. D. G.) se dignó confiarle así como la seguridad de vuestras personas é intereses.- // Con este objeto, y por si acaso se propagasen á las islas Danesas de Santa Cruz y St Thomas, algunas chispas del incendio que devora á las francesas; he dispuesto para hoy mismo uno de mis Ayudantes de Campo á ofrecer en mi nombre al Gobernador general de ellas los eficaces auxilios de fuerza armada de que pudiere necesitar en tan desgraciado evento, para esterminar los malvados que intentasen la ruina de aquellas posesiones.- Habitantes de Puerto Rico, esdtad tranquilos, confiat en la bizzarria de los soldados españoles y en el valor de vuestro Capitan General.- Puerto Rico, 31 de Mayo de 1848.- El Conde de Reus».

(FONT: *Ibidem*).

- (d) Sis dies més tard d'haver-se publicat en la *Gaceta de Gobierno* el preliminar esmentat en l'apartat (c), el Comte de Reus va fer publicar en la mateixa gasetta un nou ban per aclarir l'anterior. El text diu així:

«Capitanía Jeneral de la Isla de Puerto-Rico.- Habíóndose [s]uscitado algunas dudas la verdadera intelijencia del art. 1º. del Bando espedito por esta Capitanía jeneral en 31 de Mayo próximo pasado, publicado en la Capital y demas pueblos de la Isla, estableciendo las penas en que incurrirán los individuos de raza africana, bien sean libres ó esclavos, por los delitos que cometan contra sus dueños, ó en ofensa de

cualquier persona blanca, he tenido por conveniente, á fin de instruir las y que en su aplicacion no ocurra la menor dificultad, decretar lo siguiente:

Art. 1o. Los delitos a que se contrae el art. 1º. del Bando del 31 de Mayo son todos aquellos que puedan cometer los presipitados individuos contra las personas blancas, segun se espresa en los articulos 2o., 3o. y 5o. del precipitado Bando, y tambien los que perpetren contra las propiedades, de un modo tal, que de su ejecucion pueda alterarse la tranquilidad pública, así como todo aquello en que esta se interese.

Art 2o. Los individuos de esta clase que solos ó acompañados cometiran a mano armada cualquier robo en despoblado, sea en personas blancas ó de color, ó en casas situadas tambien en despoblado, de culaquier modo que fuere, serán juzgados y castigados por el Consejo de Guerra que previene el art. 1o. del repetido Bando.

Art 3o. Del mismo modo lo será aquel o aquellos que incendien cualquier finca rural ó urbana, cañaverales ú otras siembras, sean quienes fueren sus dueños.

Art. 4o. Cuando dos o más personas de color, libres ó esclavos, riñan entre sí en calles o sitios públicos, pero sin hacer uso de otras armas que las manos, aunque de la riña resultaren heridas leves, sufriran los esclavos 25 azotes, entregándoles en seguida á su amo; y los libres 15 dias de trabajos en los caminos públicos ó 25 pesos de multa.

Art. 5o. Si la riña se verificase por palo ó piedra por todos ó algunos de los contrincantes, aunque de ella resulten heridas leves, el que fuere esclavo sufrirá la pena de 50 azotes, y será entregado inmediatamente á su amo, y el libre un mes de trabajos en los caminos públicos, redimible con 50 pesos de multa; pero si resultaren heridas graves se impondran al esclavo 6 años de presidio, y 4 al que fuere libre.

Art. 6o. Si la riña se verificase con armas de fuego ó blancas, y solo resultaren heridas leves, el que fuere esclavo sufrira 8 años de presidio, y 6 el libre; mas si las heridas fueren graves será castigado el esclavo con 10 años de presidio, y con 8 el que fuere libre. En caso de muerte ó mutilación de miembro, el agresor sin distinción será castigado a muerte.

Art. 7o. El que faltare á la obediencia ó respeto debido á las autoridades y funcionarios públicos, sufrirá la pena arbitraria que segun la gravedad del caso y condicion del delincuente corresponda.

Art. 8o. El esclavo que hurtase hasta el valor de 8 reales, sea en metálico ó en efectos, será entregado á su amo para que le corrija, y este satisfará al propietario.

Art. 9o. El esclavo que hurtase de ocho reales hasta ochenta, sufrirá hasta 200 azotes en tandas proporcionadas, y será entregado a su dueño.

Art. 10. Si hurtase mayor cantidad se instruirá el competente sumario y se dará cuenta á esta Capitanía jeneral para la resolucion que corresponda.

Art. 11. Siempre que en cualquier desórden, ó tumulto donde hubiere reunion de personas se presentare alguna autoridad ó funcionario público para contenerlo, todo el que corriere y no permaneciere firme en el sitio en que se encuentre al invocar aquel el nombre aogusto de S.M., diciendo POR LA REINA deténganse ó estéense quietos etc., será aprehendido y puesto a disposicion de la autoridad militar para ser juzgado y castigado por el Consejo de Guerra, segun la gravedad del caso y circunstancias de delincuente.

Art. 12. Los demas delitos comunes, tales como incesto, estrupo, estafa, fraude, falsificacion, etc., etc., cometidos por individuos de raza africana, en que no pueda interesarse el orden y tranquilidad pública, continuarán como hasta aquí sujetos al conocimiento de los Tribunales competentes.

Art. 13. Los Comandantes departamentales y á sus órdenes los de Cuartel, quedan encargados del cumplimiento de los precedentes artículos en cuanto á las penas leves, dando despues el debido conocimeinto á esta Capitanía jeneral; pues en cuanto á asegurar los culpables, formar los procedimientos para averiguar las que puedan producir presidio ó pena capital, solo les toca los delitos, y remitir las actuaciones á mi Autoridad para los efectos que fuesen de justicia.

Todo lo que comunico á U. para su intelijencia y puntual cumplimiento en la parte que les toque. Dios guarde á U. muchos años. Puerto Rico 9 de Junio de 1848.- El Conde de Reus – Sr...».

(FONT: Gaceta del Gobierno de Puerto Rico, núm. 76, de 9 de juny de 1848).

- (e) La Fabril Algodonera —coneguda popularment com el Vapor Nou— era la fàbrica cotonera més important de Reus durant la segona meitat del segle XIX que funcionava amb màquines de vapor. Es trobava ubicada en terrenys que havien estat del convent de sant Joan, on actualment hi ha l'Institut Baix Camp i la Facultat de Medicina de la URV. Fundada per l'igualadí Macià Vila (1846) amb el nom de «Matías Vila, Subirá y Compañía», es va convertir en S. A. el 1852 amb el nom de «La Fabril Algodonera» amb un capital inicial de 10.000.000 de rals repartits en 5.000 accions. Tanmateix, durant la dècada de 1870, inicià una davallada econòmica important i, entre 1877 i 1878, va patir una forta crisi a causa de la sobreproducció de cotó al país i el decliu de la filatura i el tissatge, motivat per la manca d'inversió tecnològica i les limitacions locals d'aigua i carbó. L'any 1892, la Junta acordà la dissolució de la societat i traspasà tots els seus actius a Joan Tarrats Homdedéu i a Josep Oriol Canals, tot prenent nom de «Tarrats i Canals, S. en C.». A partir del 1903, Josep Maria Tarrats Homdedeu, en convertiria en l'accionista majoritari i l'únic propietari. Tot seguit, l'empresa tornà a canviar de nom: «José María Tarrats». S'hi produïen 40.000 peces de cotó a l'any i hi treballaven uns 950 obrers. Durant la vaga de vuit mesos de 1915 en demanda de

milliores de condicions de treball, Tarrats va propiciar un tancament patronal i despatxà 300 obrers. La fàbrica va tancar les portes definitivament l'any 1935.

(Font: <Enciclopedia.cat>).

- (f) Manuel Payno (1820-1894) fou un militar, escriptor, periodista, polític i diplomàtic liberal mexicà. La seva obra literària més important ha estat *Los bandidos de Río Frio*, una novel·la costumbrista que es va convertir en una obra icònica de la literatura mexicana i font d'inspiració per a altres escriptors i artistes, fins i tot se'n van fer divesres adaptacions cinematogràfiques. Altre personatge —José María Lafragua Ibarra (1813-1875)— fou un polític i escriptor mexicà de tendències liberals i republicanes. Va exercir com a director de la Biblioteca Nacional de Mèxic (1867) i, a partir del juny de 1872, va ser de nou ministre de Relacions, un càrrec que mantingué durant l'Administració de Lerdo de Tejada fins a la seva mort el 1875. Va ser durant aquest darrer període de la seva vida, quan va establir legacions a Espanya, Itàlia, Alemanya i Guatemala, treballà amb la comissió examinadora de la Frontera Mèxic-Estats Units, estudià les delimitacions territorials amb Guatemala i es féu càrrec del problema dels maies cruzoob al territori de l'Hondures Britànica. La seva biblioteca personal va reunir més de 4.300 exemplars sobre dret, lletres, ciències i història. Destacava la col·lecció de llibres i documents d'història d'Amèrica i de Mèxic. Tot aquest llegat bibliogràfic va anar a parar a la Biblioteca Nacional de Mèxic i a la biblioteca del Col·legi de l'Estat, avui Biblioteca Lafragua de la Benemèrita Universitat Autònoma de Puebla (BUAP).

(Font: <Enciclopedia.cat>).

- (g) El periòdic *The Evening Star* —reconvertit després en el *Washington Star*— informava de la presència de Joan Prim a la capital nord-americana amb les paraules següents:

«PERSONAL. Generals Prim and Milans, and officers from their respective staffs, seven or eight in number, spent yesterday in this city and were welcomed by the minister of their Government who, in the course of the day, presented them to the president and the secretary of state. We have learned that you have left Washington this morning for a visit to Fort Monroe». [Traducció del text al català: «PERSONAL. Els generals Prim i Milans, i oficials dels seus respectius estats majors, en nombre de set o vuit, van passar el dia d'ahir en aquesta ciutat i foren acollits pel ministre del seu Govern [l'ambaixador d'Espanya als EE.UU.] qui, en el transcurs del dia, els va presentar al president i al secretari d'Estat. Hem sabut que aquest matí han sortit de Washington per fer una visita al fort Monroe»]. (Font: *The Evening Star*, 6 de juny de 1848). També podem ratificar-ho s'hi llegim el *The National Republican*, de 5 de juny de 1848: «General Prim, who commended the Spanish forces in Mexico, arrived last night, and will receive many attention here». [Traducció del text al català: «El general Prim, qui va comendar les forces espanyoles a Mèxic, va arribar la passada nit, i rebrà tota classe d'atencions»].

(h) El general Prim va deixar escrit: «*I arrived at White House, the first halting point of the Army of the Potomac, and, as that was the place for collecting the troops and materiel of war the activity there was greater than the ordinary movements of the most commercial of Europe. The chief of the post, as soon as he learned that the Spanish general had arrived, came at once to visit me, and with remarkable politeness offered me his services, remarking that he was thus fulfilling a duty of military brotherhood and obeying the orders of his government and of the commander-in-chief. // On the following day I visited the encampment of the division in charge of that immense depot, and proceeded to the headquarters, which, as I have said, were situated a few miles from Richmond*». [Traducció del text al català: «Vaig arribar a la Casa Blanca, el primer punt de parada de l'exèrcit del Potomac, i com que era un lloc per agrupar tropes i armament de guerra, l'activitat era més gran que els moviments ordinaris de la majoria dels ports comercials d'Europa. El cap del comandament militar, tan aviat com s'assebentà que havia arribat un general espanyol, va venir a visitar-me i amb una gran educació em va oferir els seus serveis, pel seu deure d'honor militar amlgrat que va remarcar la seva obediència i llealtat als seus superiors americans. // L'endemà, vaig visitar el campament de la divisió que dirigia aquesta immensa parada militar que es trobava situada a unes poques milles de Richmond»].

(Font: PRIM: 1862, p. 13).

(i) La carta —escrita amb paper oficial de la Presidència del Consell de ministres i signada per Joan Prim, Nicolás María Rivero i Sagismundo Moret el 28 d'octubre de 1870— afirma entre altres qüestions de menor importància: «*Si la situación que hoy atraviesa la isla de Cuba se prolongara largo tiempo, el resultado sería fatal para los grandes intereses españoles existentes en aquella Antilla. Preciso es que se adopte una solución radical, siempre que la honra del país no sufra desdoro alguno y se logre armonizar los lazos que hoy unen a Cuba con España. // Los Gobiernos libres no pueden aceptar los errores del despotismo, y nosotros, que nos preciamos de haber combatido la tiranía, no queremos para Cuba lo que en España hemos anatematizado. // Firmes en este propósito, confiamos en su pericia y talento, y conociendo las íntimas relaciones que le unen a la emigración cubana, le autorizamos para que se traslade a Wáshington y convenga con los representantes de la insurrección las bases para un arreglo definitivo tomando por principio la independencia de Cuba*». Segons confessa el mateix Emeterio S. Santovenia, la carta va aparèixer a l'arxiu de Francisco de Paula Coronado (L'Havana, 1870-1946), humanista, historiador i bibliòfil cubà, el qual va arribar a ser director de la Biblioteca Nacional (1920). Actualment, la seva col·lecció privada és propietat de la Universitat Central de Las Villas, la qual l'adquirí l'any 1960.

(Font: SANTOVENIA: 1930, p. 242).

(j) El text del telegrama deia: «*He comunicado a Prim informalmente las bases de la convención. Me invito a decirle cuanto darían Cuba y Puerto Rico. Dije que no tenía instrucciones y sugerí 125 millones como una probabilidad. Prim dijo que podría*

arreglar los preliminares con los Estados Unidos y conceder la autonomía de Cuba y Puerto Rico por un equivalente suficiente tan pronto cesasen las hostilidades. Prometió llevar el asunto al Consejo esta noche».

(Font: SANTOVENIA: 1930, p. 224).

• • •

Treball de Final de Grau d'Història (UB)
acabat el dia 29 de juny de 2023,
diada se sant Pere i sant Pau.